

ETEL LAKA,

VAGYIS

ATTILA HUN KIRÁLY BIRODALMI SZÉKHELYE.

TÖRTÉNELMI VIZSGÁLAT.

IRTA

RÉVÉSZ IMRE.

A DEBRECENI REFORMÁLT EGYHÁZ EGYIK PREDIKÁTORA.

DEBRECENBEN,

NYOMATOTT A VÁROS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1859.

„Egyik nemzet elmégyen , és a másik eljő ; jóllehet a föld
mindörökké megmarad.“

Prédikátor Salamon.

„Nil equidem durare diu sub imagine eadem
Crediderim , ...
..... toties versa est fortuna locorum.“

Ovid.

E l ő s z ó.

Nem kívántatik hozzá sem valami költői fentszárnyalás, sem valami mélységes történelmi érzék, hanem csupán egy kis műveltség és honszerелем, hogy az ember, s kivált a magyar ember, némi kegyeletes érdekléssel viseltessék hazájának, szülőföldének ősmultja iránt.

Vajjon micsoda nemzet fiai laktak és csatáztak hajdan e mezőn, hol most az alföldi magyar csendesen szántogat, és el elmereng, midőn ekéje hamvadó kaponyákat, régi pénzeket, rozsdás fegyvereket vet ki a földből? Vajjon e halmon, honnan most anyáj kolompolása közül a pásztornak bus furulyázása hallik, micsoda hadvezérnek sátora lehetett egykor, vagy mely hősnak takarja ez ezredéves hamvait? stb. stb. — Mindezek oly kérdések, melyeket méltán feltehet magának az alföldi magyar; mert a régmúlt idők bus szellője, nemcsak a bércek váromladékai közül, vagy Mobács mezején, hanem a Tiszának siktérein is szól.

Ne csudálja tehát a nyájas olvasó, ha engem is egykor, midőn a magyar őstörténelemmel egykissé közelebből foglalkozhatam, édesdeden lepott meg, sőt megragadt egy mult századi derék magyar tudósnak, azon irodalmilag mindeztideig ősmertelen véleménye, mely szerént nagy őszünknek Etelének, a birodalmakat rázkódtató hun fejedelemnek székhelye, Debrecen, Bőszörmény és Ujváros között, tehát azon tájékon volt, melyhez engem a multnak és jelennek édes köteléki szorosán kapcsolnak. Ne csudálja, ha most, ama helyek iránti szeretetemnek s hálámnak némi jelölül, történelmi hirt és dicsőséget kísérték meg kivívni azok számára. Patriam cum possis, non illustrare, scelus est.

Megvallom azonban, hogy ama reám nézve meglepő, s e kegyeletes indulatot költő tudomás, melyre én, több mint egy évtizeddel ez előtt jutottam, talán mindvégig csendesen szunnyadva maradt volna elmémben, s az irodalmi nyilvánosság mezejére sohasem lépett volna, ha a közelebbi évek folyamán, nemzeti őstörténelmünk egyik igen tisztelt bajnoka, folyvást és ismételve, kételkedés nélkül Jász-Berényt nem jelölte volna ki Etel székelyéül. Megvallom nehezen esett, hogy azon többrendbeli, nagy figyelemre

méltó vélemények, melyeket Etele bírodalmi székhelyének hol felvására nézve, a múlt időkben, tekintélyes hazai s külföldi tudósok felállítottak, nálunk az újabb időkben, figyelemre méltatva nem valának; s nem volt senki, ki a Jász-Berénybe vezető út, vagy inkább megújított vélemény ellen, kétkedő és bíráló szavát felemelve

Ime tehát magának a tudománynak szempontjából és érdekében is, gyökeres vizsgálatom tárgyává teszem az egész kérdést, s minden eddig ez ügyben felmerült s előttem ösmeretes véleményeket, szigorúan és elfogulatlanul megbírálván, állítok fel én is egy új véleményt, melyet azonban nem annyira végeredményére mint inkább a mellette általam felhozott érvekre nézve tartok újnak és sajátomnak, s minden eddigiekénél erősebbnek.

Hogy ezen hiedelmem, s a vizsgálatok melyeken ezt alapítom, megütik-e a történelmi bizonyosság vagy valószínűség mértékét: azt a szakértő s elfogulatlan bírálat fogja eldönteni. Szabad legyen azonban kifejezni azon reményemet, hogy jöjjön bár e bírálat egészen fegyverbe öltözve e művecske ellen: mégis aligh fogja mind felépíteni azt, mit én ebben lerontottam, s lerontani egészen azt, mit építettem. Azért te is, nyájas olvasó, ki velem együtt az őstörténelem sötét sirbóltjába lelépni szíves vagy: „*A félj, csak higgy*,” de ne vakon és feltétlenül, hanem kellő vizsgálat után és szabadon.

Isten veled!

Irtam Debrecenben, 1859. Julius 24.

Révész Imre.

Etelelaka.

I.

Priszkosz követségi utja Etelehez.

Második Theodosius, ki 408-tól 450-ig ült a keleti római birodalom császári székében, a 449-dik évben Krisztus után,¹⁾ egy követséget küldött Etele hun királyhoz. Ezen követség bevallott és nyílt célja az volt, hogy választ vigyen Etelenek azon legközelebbi követelésére, miszerént birodalmának határait, barátságos egyezkedés útján, a Dunántul, délre, mintegy ötnapi járó földre, Naissusig²⁾ kívánta kiterjeszteni; s egyuttal, a hun szökevények kiadatását is, keményen követelte. Ezen követséghez csatlakoztak, s ezzel együtt tették utjokat, Etele Konstantinápolyból visszatérő követei is, Edekon és Orestes, kik közül az első, Theodosius főembere Chrysaphius által megvesztegettetve, azon nemtelen megbízatást vállalta magára, hogy Etele-t orozva meggyilkolja. Ama becsületes célu követség, melynek ez aljas szándékkal semmi köze, sőt arról tudomása sem volt, Maximinus fő emberre bízott, ki a keleti római birodalomban több jeles tisztségeket viselt; s mellette követségi tolmácsként a gonosz tervbe szintén beavatott Vigilász szolgált.

Maximinus kértére, hozzá csatlakozott e követséghez Priszkosz byzánti jeles szónok és bölcsész is, a ki a követség útjának egész történetét részletesen leírta; műve azonban, csak azon töredékben maradt fenn, melyet abból Constantinus Porphyrogenneta tudós keleti császár, a X-dik

---

¹⁾ Ezen évre teszi a szövetség idejét Pray: *Annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum. Vindobonae. 1761. 123. l.* s ő utána Stritter: *Memoriae populorum, olim ad Danubium, Pontum euxinum etc. incolentium, e scriptoribus historiae byzantinae erutae et digestae. Tom. I. Petropoli. 1771. 493. l.* Szinte ezen évet, még pedig ennek első havait említi Thyerry is: Attila, történeti beszély. Ford. Szabó Károly. Pest, 1855. 53. l. Az év első havaira azonban, bajosan eshetik a követség utja; mert Priscus, hidegről, fagyról egy szót sem szól, sőt azt említi, hogy több ízben, szabad ég alatt tartózkodtak s háltak, a mi téli időben nehezen történhetett. Szabó Károly pedig: *Mutatvány Priszkosz töredékeiből. Új Magyar Múzeum. 1850/1. I. Köt. 547. l.* 448-dik évre teszi a követség idejét.

²⁾ Kétségen kívül a mai Nissa, a Dunától délre Widdin alatt, Szerbországban, a Nissawa folyam mellett.

században készített.³⁾ Ezen töredék szerint, a követség *utjának főbb pontjai*, melyek t. i. bennünket legközelebről érdekelnek, a következők valának:⁴⁾

„Együtt utazva a barbarokkal, megérkeztünk *Szerdikébe*,⁵⁾ mely Konstantinosz városától, jó gyalog embernek 13 napi járó földre esik. A hol is megállapodván, illőnek gondoltuk ebédre Edekont, s a vele lévő barbarokat is meghivnunk“..... Másnap utra keltek.

„Megérkezvén *Naisszoszba*,⁶⁾ melyet az ellenség feldult, a várost lakók nélkül találtuk, csak a templomok romjai közt találkozott néhány sinlődő beteg. S a folyótól kissé távolabb, a tisztáson megszállván (mert az egész part környéke, tele volt, a csatában elhullottak csontjaival) másnap Agintheoszhoz, az Illüriában lévő hadosztályok vezéréhez mentünk, ki Naisszoszhoz nem messze lakott, hogy a császár parancsát tudtára adjuk, s a szökevényeket átvegyük... Itt meghálván, a mint utunkat, a naisszoszi hegyekről, az Isztrósz folyó felé folytattuk, egy rengeteg fődött tájra bukkantunk, melynek sok tekervényes zuga és csavarulata volt, s melyben a nap feltetsztekor, midőn azt hittük, hogy nyugotra megyünk, a nap keltét velünk szemben pillantottuk meg, úgy hogy a táj fekvését nem ösmerők felkiáltottak, mintha a nap ellenkezőleg járna, s nem azon tájt jelölné mint rendesen; pedig a táj szabálytalanságánál fogva, az ut ezen része, kelet-felé nézett.“

„Ezen nehezen járható táj után lapályra jutottunk, mely hasonlóan erdős volt. Itt a barbár⁷⁾ révészek bennünket dereglyékbe vevén, melyeket

³⁾ Szabó Károly i. h. 547. l. — Nyomdai vagy leírási hiba lehet derék tudósunk e nagy becsű közleményében az, hogy a bevezetésben, Priscus születését a 4-dik század elejére teszi, holott a szövetség történetéből s egyéb adatokból ugyanott maga kimutatja, hogy Priscus 433—473-ig virágzott; mely szerint tehát nem a IV. hanem az V. század elején kellett születnie.

⁴⁾ Átvesszem a pontokat Szabó Károlytól, ki Priscus fentmaradt töredékeinek egy részét, az idézett helyen, valamely újabb kiadás után, az eredeti hellen nyelvből fordítva közli. Sajnálni lehet, hogy az általa használt kiadásról, annak kritikai becséről, s azon codextről, melyből e kiadás véteztet, nem emlékezik; mert Priscus töredékeinek előttem ösmeretes eredetije, a mint az t. i. *Corpus byzantinae historiae. De byzantinae historiae Scriptoribus. Venetiis, 1729. Tom. I. 23—51. lapokon* közölve van, s azon latin fordítások, melyeket e gyűjteményben, Stritternél s ő utánna Praynál i. i. h. h. végre Bélnél: Attila, missis, acceptisque legationibus illustris. Apparatus ad hist. hung. Decad. II. Monum. I. Posoni, 1745. találók, több, reánk nézve érdekes pontokon eltérnek Szabó Károly szövegétől, s bajos megítélni, hogy szükség esetében, melyiknek tulajdonítson az ember döntő hitelt.

⁵⁾ Serdike, vagy némely régieknél Sardica, Bolgárország egyik kitünő mai városának Sófiának helyén, Nissától délkeletre.

⁶⁾ A fentebb említett Nissa, melyet Etele, a szövetséget megelőző évben dult fel.

⁷⁾ E nevezet alatt értsd itt mindenütt a hunokat.

kivágott és kivájt faderekakból készítnek, átszállítottak a folyón, mely de-reglyéket azonban nem a mi számunkra, hanem a barbar nép átszállítására készítettek, mely velünk útközben találkozott is,⁸⁾ mintha Attelász, vadászatra szándékozni menni, a rómaiak földére; pedig ezt a fejedelmi szkútha, háborura készülve tette, azon ürügy alatt, hogy nem adtak át neki minden szökevényt.“

„Miután az Isztrószon álteltünk, s a barbarokkal mintegy hetven stadiont mentünk,⁹⁾ egy térségen megállapodnunk parancsolák, hogy az Edekon emberei Attelásznak jövetelünk felől, jelentést tehessenek; s velünk maradván a bennünket kalauzoló barbarok is, a mint estvefelé ebédhez fogánk, lódobogást hallunk felénk közelgeni; s csakugyan két szkútha férfiú jött hozzánk, azon parancscsal, hogy menjünk Attelászhoz. S miután mi őket estebédre hívánk, jól lakoztak, s másnap az uton kalauzoltak bennünket. S elérvén azon nap, kilenc óra tájban¹⁰⁾ Attelász sátrait, melyek számosan valának, a mint egy halmon sátrat akartunk volna ütni, az oda vetődött barbarok letiltottak bennünket, minthogy Attelász sátra sikon volt;... tehát oda hurcolóskodtunk, a hova a szkútháknak¹¹⁾ tetszett.“ Innen darab idő múlva:

„... az ország éjszakibb része felé¹²⁾ utnak eredtünk, s miután egy ideig a barbarral együtt haladtunk, egyszer csak más utra fordultunk,¹³⁾ ezt parancsolván a bennünket vezérlő szkúthák, minthogy Attelász egy faluba fog térni, hol egy Eszkáx nevezetű leánynyal akart egybekelni, kit bár sok neje volt, a szkútha szokás szerint, szinte nejl volt veendő.“

„Innen, siktérségen vezető uton mentünk, és hajózható folyókra

⁸⁾ A velencei kiadás szövegében: *ὅπερ ἐμὴν κατὰ τὴν ὁδὸν ἀπηνήκει*; fordításában: nobis in via occurreret; így Stritternél és Praynál; — Bélnél pedig: occurrerat.

⁹⁾ Az Isztrósz vagy Ister, mint tudjuk, a Dunát jelenti. — A stadion, mely a görögöknél, az olympiai pályafutástól véve, rendesen használt utmérték vala, tesz 600 görög, vagy 625 római lábat; 40 stadion egy geographiai, vagy német mértföldet; e szerint 70 stadion 1 és $\frac{3}{4}$ német mértföldet tenne. Az itt szóban lévő stadionok száma felett azonban kétség támad; mert az eredeti szövegben: *ὡς οἱ πορφυρεῖς σταδίες* áll, tehát *ὁ* jelentené a számot; az *ὁ* magában hetvenet, az *ι* ismét magában tízet jelent; de e két betű, ekként összeírva, nem fordul elő a görög számírásban, s így a szövegben leírási vagy nyomdai hiba lehet. A latin fordítók egyezőleg 15 stadiumot irnak, ugyde ezt *ἑ* jelentené. Feltétlenül, hogy Szabó Károly kritikailag kijavított szöveget használt: maradjunk hetven mellett.

¹⁰⁾ A szövegben: *ἀμφὶ θ' τῆς ἡμέρας ὥρα* A *θ'* kilencet jelent, s im a latin fordítók mégis mindnyájan nyolcat irnak.

¹¹⁾ A scythákon értsd itt folyvást a hunokat.

¹²⁾ *ἐπὶ τα ἀρκτηκότερα τῆς χώρας*; ad loca, magis ad arctum vergentia.

¹³⁾ *ἑτέραν ὁδὸν ἐτραπνμεν*; alio iter vertimus.

akadtunk, melyek közül az Isztrósz után a *Drékon*, a *Tiga* és a *Tifeza* voltak legnagyobbak.¹⁴ S ezeken fa derékból vágott dereglyéken keltünk át, melyeket a folyam mellett lakók használnak, a többieken pedig talpakon hajóztunk át, melyeket a barbárok szekereken hordanak a vízenyös helyeken keresztül.“

„Nagy utat tévén,¹⁵) estvefele sátort ütöttünk egy tó mellett, melynek vize iható volt, s melyből szoktak inni a közel falu lakosai.“ — Innen az éjjeli zivatar elzavarta őket, s szétszórt pogyászaik elhagyásával, kénytelenek voltak a közel faluba menekülni, melynek urnője Blédász nejeinek egyike volt. Itt szívesen látták őket; nádat gyújtottak, úgy világollak. Viradtával pogyászaikat felkeresték, s egész nap szárították.

„Miután pedig lovainkat, s többi teherhordó barmainkat jól tartottuk, a fejedelmi nőhöz mentünk, s őt üdvözlölvén, viszonzásul három ezüst kehelyvel, piros bőrökkel, indiai borssal, pálma-gyümölcsessel s más csemegékkel ajándékoztuk meg, melyeket a barbárok, mint nálók nem honorosokat, nagyra becsülnek, s azután, a megvendéglésért jót kívánva, eltávoztunk. — *Hét napi ut végeztével*¹⁶) egy faluban megállapodtunk, azt parancsolván a bennünket vezérlő szküthák, minthogy t. i. Attelász, utját annak fogja venni, s nekünk utána kelletik majd utaznunk. Itt találkoztunk a nyugoti rómaiak embereivel, kik szintén mint mi, Attelászhoz követségben jártak.“

„Egy uton járván hát vele (Etelével), megvárva, hogy előttünk elhaladjon, az egész sokasággal követtük őt. És *némely folyókon átkelvén*,¹⁷) egy igen nagy faluba jutottunk, melyben mint mondják, Attelásznak bárhol lévő lakai közt legfényesebb lakása állott, szépen kidolgozott gerendákból és deszkákból összeállítva, és nem erősségre, hanem ékességre számított fakerítéssel körítve. A királyé után, az Onégésziosz laka volt legkitünőbb, melynek szinte fakerítése, de tornyokkal nem volt úgy diszítve mint az Attelászé. Nem igen távol a kerítéstől, egy fürdő volt, melyet a szkütháknál Attelász után legtehetősebb Onégésziosz Paioniából¹⁸) hozatott kövekből

¹⁴) εἰσὶν ἐπεραιομεθα ὁδὸν ὁμαλὴν ἐν πεδίῳ κειμένην. ναυσιπόροις τε προσεβαλομεν ποταμοῖς, ὧν ἐῖ μεριστοὶ μετὰ Τον Ἰστρον, ὁ, τε Δρηκῶν λεγόμενος, καὶ ὁ Τιγας, καὶ ὁ Τιφισας πῶς Illinc facili et aequali via, per planitiem patentem iter fecimus, et in multos fluvios navigabiles impigimus, Quorum post Istrum maximi sunt Drecon dictus, et Tigas et Tiphisas.

¹⁵) μακρὰν δὲ ζῖ' ὁδὸν ἀνυσάντες. longa via confecta.

¹⁶) ἡμερῶν δὲ ζῖ' ὁδὸν ἀνυσάντες. A ζῖ' valóban hetet jelent, s ime a latin fordítóknál mégis egyezőleg: „sex dierum itinere emenso“ áll.

¹⁷) καὶ ποταπὴς Τιγας διαβάντες. Traiectis quibusdam omnibus.

¹⁸) Paionia és Paeonia név alatt, még XVI. századi íróknál is fordul elő Pannonia, melyet a Duna választott el Dáciától.

építettett. Mert sem kő, sem fa nincsen az ezen részen lakozó barbároknál, hanem ott másunnan hordott fát használnak.“¹⁹⁾ —

Ezek alkotják Priscus Rhetor utleírásának főbb pontjait. Igen nagy hibát követnének azonban el, ha ezek mellett kellő figyelembe nem vennők, azon néhány sornyi, de igen nagy fontosságu leírást, melyet a hatodik század közepén, tehát Priscus után épen egy századdal virágzott író, *Jornandes*,²⁰⁾ magának Priscusnak, általa még egész terjedelmében használt művéből, következőkben közöl: „A követségbe ifjabb Theodosius által küldött Priscus, egyebek’ mellett ezt mondja: Némely rendkívüli nagy folyamokon, az az a *Tysia*-n, *Tibisia*-n és *Dricca*-n általmenvén, azon helyre jutottunk, a hol hajdan, *Vidicula*, a gothok legvitézebbje, a sarmaták által csalárdul megöletett. S ettől nem messze azon faluba értünk, melyben Attila király tartózkodott; de egy oly faluba, — mondom, — mely a legfényesebb városhoz volt hasonló, melyben kisimitott deszkákból alkotott falakat találtunk, melyeknek egybeszerkesztése oly egységesnek szilárdnak látszott, hogy a figyelmes tekintet is, alig tudta megtalálni, a deszkák öszveragasztását. Láthatnál itt, széles terjedelmű éttermeket, nagy diszszel felékesített erkélyeket. Az udvar pedig roppant körületű kerítéssel volt körülvéve, úgy hogy maga e terjedelem, királyi udvart mutatott. Ez volt az egész barbarság felett uralkodó Attila királynak lakhelye, melyet ő a meghódított városoknál felyebb becsült.“²¹⁾

Ezer leírások alkották alapját és végforrását azon különbféle vé-

¹⁹⁾ ἡδὲ γὰρ λίθος κ δένδρον παρα τοῖς ἐκεῖνο το μέρος οἰκῶσι βαρβαροῖς ἐστίν. ἀλλὰ ἐπιστάτω τῇ ὅλῃ κεχρηται ταυτῇ. Nec enim apud eos, qui in ea parte Scythiae habitant, ullus est aut lapis, aut arbos, sed materia aliunde advecta utuntur.

²⁰⁾ Jornandes, vagy Jordanes, ki hazai íróink előtt is eléggé ösmertetes, a VI. század közepén, tehát Priscus után egy századdal virágzott goth eredetű szerzetes, s némelyek szerint ravennai püspök is volt. Valószínűen élt Konstantinápolyban is. A keleti római birodalom történeteit, s az azokra vonatkozó műveket jól ösmerte. Egyik fennmaradt műve: De getarum, seu gothorum rebus gestis, melyhez több rendbeli, már elveszett forrásokot, így pl. Priscus utleírását is egész terjedelemben használta. Másik műve: De gestis romanorum. Előbbi művének több rendbeli igen régi codexei s bírálatos kiadásai vannak. Én azt használok, melyet Muratori: Rerum Italicarum scriptores. Tom. I. Mediolani, 1723. 181—221. lk. Garetius és egy igen régi kézirat után nagy gonddal kiadott; s nem kételkedem a Jornandesnél tárgyunkra vonatkozólag előforduló néhány pontot, az említett körülményeknél fogva, csak oly, vagy még nagyobb hitelességüknek tartani, mint a Constantinus Porphyrogenneta után X. századból fennmaradt Priscusféle töredékeket.

²¹⁾ Jornandes: i. h. Cap. XXXIV. 208. l. „Priscus tali voce inter alia refert: Ingentia siquidem flumina, idest Tisiam, Tibisiamque et Driccam transeuntes, venimus ad locum illum, ubi dudum Vidicula (más kiadásban Vidigoja) gothorum fortissimus, sarmatorum dolo occubuit. Indequ non longe ad vicum, in quo rex Attila morabatur, accessimus.“ etc.

leményeknek, melyeket a hazai és külföldi történetbuvárok, Etele lerajzolt lakhelyének hol fekvése felett felállítottak, s melyeknek lehető hű előadása és bírálata im itt következik:

III.

Cantoclar, Bél, Timon, Benkő, Georgii.

Priscus fentmaradt töredékeit legelőször Hoeschelius Dávid strassburgi tanár adta ki, görögül, 1603-ban; három évvel későbbén Cantoclar Károly francia királyi hivatalnok, ezen szöveget latinra fordította s jegyzetekkel ellátva kiadta Párisban; 1609-ben pedig több más hasonló tartalmu művekkel együtt, ugyancsak Párisban újra kiadta.¹⁾ Hogy minő véleményt állít fel Cantoclar a maga jegyzeteiben, Etele birodalmi székhelyének fekvéséről: részletesen meg nem határozhatom; mert magát az ő kiadását nem birom. Azon jegyzeteiből azonban, melyek a Corpus histor. byzant. velenicei kiadásában: I. 129 stb. lapokon, nem tudom egész terjedelemben közölve vannak, azt látom, hogy véleménye Moldva felé hajlik, mert Tygasban a Tyrást keresi, de minden bővebb indokolás nélkül.

Bél Mátyás, Priscus töredékei latin fordításának, általa eszközölt, s már idézett kiadásában, melyet Cantoclar és mások nyomain számos jegyzetekkel látott el, több ponton nyilván ígéretet tesz a felől, hogy Etele birodalmi székhelyének fekvéséről, tüzetesen fog majd külön pontban értekezni, és pedig Otrokocsi ellenében, a ki ő szerénte, egészen alaptalanu tette Etel lakát Jász Berény mellé.²⁾ Ezen megígért tüzetes értekezés azonban, tudtommal legalább, soha meg nem jelent, sőt talán el sem készült

¹⁾ Bél Math. i. h. Praefatio. VI.

²⁾ „Fuit porro animus, de regia Attilae, quam describit Priscus, professi opera edisserendi; maxime, quod male eam, in Jász Biriny collocat, sedulus alioquin conjectator Otrokocius.“ Praef. VIII. Másutt ismét, pag. 39. „Doleas, quod non accuratius Attilae hujus itineris tramitem, Priscus definiverit, quem nos ideo vestigabimus, quantum ejus dabitur.“ 44. l. „Ubi vicus hic, et in hoc regia Attilae, sit quaerenda, postea cum cura indagabimus. Otrokoci apud Jazyges hodiernos, in oppido Jász Berény et vicum collocat, et aedes regias. Sententia quod sciam, adprobata est nemini: nisi forte, qui non existimatis, itineris Attilae rationibus, et inconsulta geographia antiqua, opinioniones sequi malit, ratione minus subactas, quam veritatis *περί ημερα* quod suo loco disputabimus. Igen érdekes lenne ezek alapján, ha azok, kiknek benne módjok van, mégis utána néznének, hogy Bél 1745—1749-ig. tehát élete három utolsó évében írott művei között, nem maradt-e fent valahol kéziratban, e nagyérdemű tárgyról értekezés. Egyébiránt Bélnek igen sajátzerű ingadozása volt e kérdés felett. Itt a mint látjuk, Jász Berényt egyenesen elveti, holott, ugyancsak e gyűjtemény — Apparatus ad hist. hung. — 146-dik lapján még, egyenesen a Tisza és Duna közötti föld s illetőleg Jász Berény mellett nyilatkozik.

mert Bél Mátyás ezután nem sokára meghalt. Van azonban Attilájában egy jegyzete, melyből bizvást következtethetjük, hogy Moldva felé hajlott. Ő ugyanis, azon az okon, hogy Priscuséknak, a Naissus és Duna közötti hegyes, erdős vidéktől *kelet felé kellett indulni*, azt következteti, hogy Dunán való általmenetelök Orsova szomszédságába, Widdin mellé vagy fölibe helyezendő, s így az Etele táborhelye, a Duna mellett *Oláh országban* volt. Innen pedig már, sik földön, s hajózható folyamokon keresztül, lehetetlen volt Bélnek más felé vezetni Priscusékat, mint Moldvába, vagy Bessarábiába.

A Moldvába vezető véleményt, bővebben kifejtve találjuk *Timon-nal*,³⁾ ki így vélekedik: Etele táborá Viddinnel átellenben, a Duna és Schyl folyamok között volt; honnan észak felé haladtak Priscusék, s helyesen jegyezte meg Cantoclar, hogy Moldvába törekedtek; hibázik ellenben Otrókocsi, ki a Tisza felé vezeti őket; mert ezen esetben nem északra, hanem nyugotra kellett volna törekedniök. Ezen kívül, a Dunától indult követek, sok hajózható folyamokon átmentek, már pedig, ha a Tisza felé mentek volna, ilyen folyót egyet kettőt is alig találhattak volna. Átmentek tehát a Schylon, Ólton, s valamely más harmadik nagy folyamon. Hogy pedig a Priscus Tygája, nem a Tyras vagy Dnister volt, mint Cantoclar véli, abból bizonyos, mert akkor, — ha t. i. a Tyga a Tyras lett volna: nem csak három, hanem kilenc nagy folyamon is át kellett volna menniök, sőt hat napi utjok alatt, még többeken is. Ennélfogva azt vélem, hogy Etellaka, Moldvának kövellen és fátlan vidékén volt.⁴⁾

Ezen véleményhez járul Benkő is,⁵⁾ a székelyek régi hagyományai s némely nyomok által is támogatottnak vélvén ezt. Ezen nyomokon érti az ugy nevezett Csörsz árkat, vagy Hon árkat, mely a székely föld déli oldalánál vonul el s Oláhországnak tart, s mely árokról Nagy Mátyás zetelaki pap, a székelyek eredetéről 1505-ben (?) készített kézirati jegyzeteiben azt véli, hogy az, Etele oláh országi lakhelyétől vonult Erdélynek s Magyarhonnak, s örökkel ellátva arra szolgált, hogy a közlekedést fentartsa. Ennélfogva hihető, hogy Etele lakhelye, *uralmának kezdete táján*, ottan körül volt, a hol azt Timon Moldvában kereste. Innen Székely Udvarhely tájára, majd a Tisza és Duna közötti sik földre, tette át Etele a maga lakását.

³⁾ *Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus, et res gestas gentis hunnicae. Historico genere strictim perscripta a Samuele Timon. Viennae Austriae, 1754. 102. 103. lk.*

⁴⁾ Ime ez a Timon elég világos véleménye! Hogy eshetik mégis, hogy Gelsei Bíró Lajos, vagy bárki (Uj Magy Muz. 1855. XI. 565. l.) így írhat: „Attilának is e tájon (Hód Mező Vásárhely táján) volt Priscus Rhetor szerint!! az a Nagy Falu nevű!! hajléka, hol ő II. Theodosius napkeleti császár Maximianus és Oresthes nevű követének, a béke dolgában feleletet adott, s egyszersmind őket megvendégelte, mit Priscus után Timon leirt.“ Így csinálják nálunk a tudományt!

⁵⁾ *Imago inclitae in Transsylvania nationis siculicae historico — politica. Auctore Josepho Benkő. Cibinii et Claudiopoli. 1791. 17—19 lk.*

Georgii Lajos,⁶⁾ a régi földrajznak egyik alapos művelője az újabb időkben, néhány szóval, de minden bővebb indokolás nélkül, szinte Moldvába még pedig a vizekben dus Pruth vidékére véleményezi Etele birodalmi székhelyét, egyedül azon okon, mert azon tartomány, melyben az feküdt, a bizánti íróknál mindenkor *Scythiának* neveztetik. Megengedi azonban, hogy későbbben, nev. a catauni csata után, Pannónia és Dácia tartatott a hunnok fő fészkeinek.

III.

Etele birodalmi székhelye Moldvában nem lehetett.

Lehetetlen, hogy Etele vizsgálatunk alatti birodalmi székhelye, Moldvában lett volna; mert ezen esetben, a fekete tengeri sokkal rövidebb útát kellett volna a követeknek választani, a midőn vízen és szárazon összesen mintegy hatvan német mértföldnyi úttal célt értek volna, nem pedig Serdica és Nissa felé menni, a mely irányban, mintegy száz német mértföldnyi útát kellett, csak a Dunáig tenniök; a Dunán átlépván, ismét kellett Etele székhelyeig, ha egyedül a Priscus által felemlített napokat veszszük is fel, legalább 40—50 német mértföldet átutazniok, s így hatvan mértföld helyett, több mint két annyit tenniök¹⁾. Vagy, ha már a tengeren való utazást, bármi okok miatt kerülték, s szárazon akartak Moldvába menni: miért nem követték azon sokkal rövidebb s bizonyos régi ország útát, mely a Fekete tenger partjától néhány mértföldnyire, s azzal csaknem párhuzamosan halad, és Konstantinápolytól épen Oláhországnak, s Moldvának, Ruscuknál vagy Gyurgyevónál visz a Dunán át Oláhországba, s innen Bukuresten keresztül egyenesen Moldovának. Ezen útát követte Bukuresttől Konstantinápolyig, a Székes-Fehérvárról induló, s Szebenben és Brassón át Tergovist és Bukurest felé haladó Borsos Nagy Jakab is, midőn 1618-ban a Portához követségben járt²⁾. Ez irányban is célt értek volna Priscusék mintegy 80 mértfölddel, s így 40—50 mértföldnyi útát megkímélhettek volna. Annak pedig, hogy Priscusék, ha Moldvába törekedtek, miért tették mégis e roppant kerülést, valami okát képzelni is alig lehet. Talán azért, hogy

⁶⁾ *Alte Geographie, beleuchtet durch Geschichte, Sitten, Sagen der Völker, und mit vergleichenden Beziehungen auf die neuere Länder und Völkerkunde. Bearbeitet von Ludwig Georgii. Stuttgart, 1840. II. Abth. 327. l.*

¹⁾ Itt már kérem kell az olvasót, anyivalinkább a bírálót, hogy ha ezen, s a következő cikkeket, gyönyörrel és haszonnal akarja olvasni, s a nézetek alapos vagy alaptalan voltáról kellő meggyőződést szerezni: legyen szíves célszerű régi és új földabroszokat venni elő, s azokon kísérni előadásomat nyomról nyomra.

²⁾ Erdélyi Történelmi adatok. Szerkeszti és kiadja gr. Mikó Imre. II. köt. Kolosvár, 1856. 7—10 lk.

Nissában az illíriai hadosztályok ott lakó vezérétől Agintheustól, a nála lévő öt hun százevenyt átvegyék? ³⁾ Hogy nemcsak a bizánci császári követség, de az azokkal hazájokba visszatérő hun követek is, ama nagy kerülést ez okból tették volna, lehetlen feltenni. Priscusról pedig, s az ő munkáit töredékekben fenthagyó Constantinus Porphyrogenetáról feltehetjük, hogy midőn igen sok csekély érdekű körülményt emlékeztetben hagytak: bizonyynyal e nagy kerülés okát is felemlítették volna. Azonban, hogy Priscusék utja csakugyan nem kerülő, hanem természetes irányu, s így nem Moldvába, hanem a Tisza tájékára Dáciába vezető volt: az is kétségtelenül mutatja, mert ugyanazon tértek vissza is Konstantinápolyba; Philippopolist és Andrianopolist ugyanis, mint visszatérési újak pontjait, világosan felemlíti Priscus ⁴⁾; ezekhez pedig, a Duna tájékáról a nissaserdikain kívül más út, ma is aligha vezet.

Nem lehetett Moldvában Etele birodalmi székhelye azért sem, mert a hajózható folyamok, s különösen a *sík egyenes vidék*, a *kő és fa hiánya*, melyeket Priscus a maga hunniai útjának s Etele laka vidékének fő jellemiül említ, Moldvára egyáltalában nem illenek. Erről egy tekintet a földabroszokra, s a részletesebb földrajzi leírásokra, bárkit meggyőzhet. Már *Veranc* írja Moldováról, hogy az „montibus ac nemoribus occupator est, usque ad flumen Pruthum,” tehát egészen mai keleti véghatáraig. Ugyancsak ő írja Moldova folyamairól: „Major omnibus Nester (Dnister) est, et solus navigabilis“ ⁵⁾. Azonban, hogy e tárgyról minél kimerítőbb s döntőbb tudomást szerezzek magamnak, részletes tudakozódó levéllel fordultam bukaresti református magyar lelkész s kitűnő műveltségű buzgó hazánkfijához Koos Ferenchez, ki épen a múlt év nyarán utazta be több irányban Moldovát. Ő levelemre így válaszol: „Drekon, Tigas és Tiflász neveket aligha megkapjuk valaha Moldovában. *Saját tapasztalásaim után bátran állíthatom, hogy olyan fa és kő nélküli hely Moldovában még ma sincs*, hát még az Etele idejében hogyan lehetett volna? *Moldova igen sokat hasonlít a bérces kis Erdélyhez*, azon kivétellel, hogy Moldovában sehol sincs még most is olyan nagy darab pusztta, fa nélküli terület, mint az erdélyi úgynevezett Mezőség. Még Galacfelé is látszanak most is, a hajdani nagy erdőségek romjai; milyen lehetett ez még az Attila idejében! — Közöltem ez ügyet az itteni román fő tanoda azon tanárával is, ki kiválólag a régi geographiát tanítja, s abban is legbövebben a hajdani Dáciáét; hagytam neki elég időt, hogy valami felvilágosítást adna: de ily nevekre Moldovában sehohsem akadott.” stb.

³⁾ Szabó Károly. Priscus töredékei. Új Magy. Muz. i. h. 553. l.

⁴⁾ Ugyanott, 626. l.

⁵⁾ Magyar történelmi emlékek, II. köt. Vrancsics Antal összes munkái. I. köt. Pest. 1857. 129. l.

Ezen két ellenvetés már gyökeresen megdönti ugyan a Móldvába vezető véleményt: azonban mégsem mulasztom el, a felhordott erősségek tarthatatlan voltát egyről egyig is kimutatni.

„Priscusék Widdin táján szálottak át a Dunán, s Etele tábora oláh földön volt, mert Priscuséknak Nissától a Duna felé keleti irányban kellett menniök;“ véli Bél Mátyás, . . . alaptalanul. Priscus ugyanis, egyáltalában nem mondja azt, mit Bél, szájába ad, vagy szavaiból következett; hanem csak azt, hogy útjuk oly csavargós, tévelygös s a tájékozást nehezítő volt. miszerént *„midőn azt hitték, hogy nyugot felé mennek, a feltámadó napot magukkal szemben pillantották meg;“* a miből a Bél nézetének épen ellenkezője következik; az t. i. hogy Priscusék útjának kitűzött és szándéklott iránya nyugotnak tartott, melyszerint a feltámadó napnak mindig hátok megett kellett volna lenni, s épen azért jöttek zavarba, midőn mégis szemben pillantották azt meg. Vajjon lehetséges lett volna-e ez, ha útjuk kitűzött iránya keletnek tartott volna? Ezen tény dönti meg Timonnak azon első, minden bizonyítás nélküli véleményét is, hogy Etele tábora Widdinnel átellenben, a Duna és Schyl folyamok közt volt. Hibázik Timon, azon nézetében is, hogy Priscusék északra törekvése, ellenzi a Tiszához, mint nyugotra fekvőhöz való közeledésüket, s hogy ez irányban alig értek volna egy-két hajózható folyamat; — azon körülmény ugyanis, hogy Priscusék az ország északibb része felé haladtak, előbb történt mintsem a Tisza felé fordultak volna, s Priscus világosan megjegyzi, hogy miután egy darabig, Etelével és az ő táborával együtt északi irányban haladtak, egyszer csak *„más útra fordultak“*, nagyon lehető, sőt szükségesképeni volt tehát, hogy ezen más útra fordulás a Tisza felé vezette őket, a mely irányban bizonynyal találhattak és találtak is hajózható folyamat, pl. a Temest, Tiszát és a Marost, míg ellenben, maga Timon sem képes a moldvai irányban a Schylnál és Olnál több folyamat megnevezni, s ezeket is hajózhatóknak bebizonyítani⁶⁾, annyiaval inkább nevöket a Drékon, Tizas és Tifizással rokonságba hozni, aligha lesz képes bárki is valaha.

Benkö maga bevallja, hogy ő Etele birodalmi székhelyét, uralma kezdetén véli Oláhországba vagy Móldvába helyezendőnek, s megengedi, hogy az későbbben, tehát a Priscusék követsége ideje táján már, Udvarhelyen, sőt a Duna és Tisza között lehetett, és így egy véleményben látszik lenni Thierry-vel, ki alaposan jegyzi meg, hogy a hun királyok „deszka palotája minden évben tovább nyomult.“⁷⁾ Egyébiránt, a Hon árkat, vagy Csörsz árkat, melyet a tiszavidéki magyar köznép cseszárkanak, ördög-árkanak is szokott nevezni, s melyet köztudomás szerént, az alapos törté-

⁶⁾ Lenk von Treuenfeld: Siebenbürgens geographisch, statistisch. hydrographisch und orographisches Lexikon. Wien, 1839. I. és IV. kötet. Aluta és Schil cikkeiben.

⁷⁾ Thierry. i. h. 32 l.

nelmi nyomozás, nem a hun, hanem az avar koral hoz egybeköttetésbe, s a mely végre igen sok s különböző irányban szeldeli keresztül kasúl a magyar földet, Etele bármelyik székhelyével egybeköttetésbe hozni, nem egyéb a legvékonyabb s minden biztos alapot nélkülöző sejtlemnél.

Georgii egyetlen erőssége, szinte igen könnyen megdönthető. Tény ugyanis, hogy a byzánti írónál, s a Priscus töredékeiben is, a hunok a határozatlan és széles értelmű Scythia névvel igen gyakran s széltire neveztetnek, s mi volt természetesebb mint az, hogy ha a hunok scythák voltak, az általok formaszerént elfoglalt s lakott tartományok, s ezek közt Dácia is, Scythiának neveztessek. Tény, hogy a byzánti írók, széles értelemben, a Dunától északra fekvő tartományokat Scythiának nevezik⁸⁾; tény, hogy maga Priscus is Scythiának nevezi azon földet, melyre a követség útazott⁹⁾, s mely kétségtelenül az egykori Dácia volt. — Georgii és Cantoclár véleménye egyezni látszik annyiban, a mennyiben mindkettő a Pruth és Dnister tájékaira, tehát nemcsak Moldovába, hanem a mai Bessarábiába, azaz azon tájéokra is vezet, melyet Strabo, Géták pusztájának nevez¹⁰⁾. Ezen nézetet azonban megdönti nemcsak Timonnak ez ellen felhozott fentebb említett alapos ellenvetése, hanem Bessarábia tájékának minősége is, melyet síknak s kő nélkülinek s folyamokban gazdagnak teljességgel nem lehet nevezni¹¹⁾; s miként is lehetett volna, bármely birodalom székhelye, oly rideg és víz nélküli vidéken, melyen egykor, mint Strabo írja, Dárius serege a szomszág miatt majd elveszett¹²⁾. E mellett már Otrokocsi alaposan kezdi megjegyezni, miszerént lehetetlen az, hogy Etelének akkor, midőn már Dácia, sőt Pannonia is hatalma alatt állott, s midőn uralmának terjesztése keletről nyugot felé irányult, Pannoniától s Dáciától oly nagy távolságra, birodalmának keleti végzugában lett volna birodalmi székhelye¹³⁾.

Végre, a Móldvába és Oláországba vezető véleményt egészen megdönti csak maga azon egy ellenvetés is, mit egyebek mellett az ellen Pray (i. h. 130. l.) felemlit, miszerént t. i. képtelenség, hogy Onegsius

⁸⁾ Stritter: *Memoriae populorum*. IV. 194. 195. „Scythia sensu latiori, regio barbarorum, Istro imprimis a septemtrionibus obversa;“ s igazolja: I. 103. 182. 654. 659. II. 525. III. 442. stb.

⁹⁾ Szabó Károly: i. h. 625. 626. stb. s a megfelelő eredeti szövegben és latin fordításokban is.

¹⁰⁾ Forbiger: *Strabó's Erdbeschreibung*, übersetzt, und durch Anmerkungen erläutert. Stuttgart, 1857. 3-tes Bdchen. 87. 88. lk.

¹¹⁾ Georgii. i. h. 361. l. Teljes hitelű bizonyságok után hullázmóznak, s olyszerűnek rajzolja e tájékat, hogy az utazó, a völgyekben elrejtett falvakat csak akkor láthatja meg, midőn reájok bukkan stb.

¹²⁾ Stabo i. h. 88. l.

¹³⁾ Otrokocsi: *Origines hung. Francquerae*. 1693. Pars I. 107. l. „Sane congruum erat, Viro Hungariam tenenti, atque etiam in Italiam tendenti, non in sterilissima Getarum solitudine, ultra Walachiam, sed in mediterraneo Hungariae residere.“

fürdőjéhez, Moldovába vagy Oláhországba, Pannóniából vitték volna a köveket, s így mintegy 80 mérföldnyire fáradtak volna azért, a mit magában Moldvában és Oláhországban bőven megkaphattak ¹⁴⁾.

IV.

Otrokocsi Főrís Ferenc, Szabó Károly.

Otrokocsi Főrís Ferenc, már idézett művének 107 és 108. lapjain, miután már előbb Priscusék útját részletesen leírta, így vélekedik: „Mind-ezeket gondosan figyelembe véve, körülbelől kimutathatjuk Etele lakhelyét. Eleinte az említett folyamok neve után; (melyek közül Cantoclar a Tygast Tyrasnak véli) s Priscusnak e tájékról beszédéből, ki ezt Scythiának nevezi, azt következtettem, hogy Etele székhelye, messze Oláhországon túl, azon tájon lehetett, melyet Strabo *géták pusztájának* — solitudinem getarum — nevez. Azonban, a dolgot mélyebben megvizsgálva, úgy találtam, hogy Etele székhelye, magában Magyarországon, nev. annak a Tisza körüli sík mezőségein volt; mert mindazt, mit Priscus ezen útról beszél, feltehetjük, ha Etele táborhelyétől, mely Widdin tájával átellenben, a Duna és Temes folyamok közt volt, a Tisza partjain északfelé megyünk; — nevezetesen, hogy a Bleda özvegyének falujában száraz náddal tüzeltek a hunok, s hogy fa és kő nem találtatott azon tartományban: mindez, déli Magyarországnak a Tisza két partján lévő vidékére egészen reá illik. Az út nagy terjedelme azt mutatja, hogy Etel laka Jász-Berény körül, vagy épen annak helyén volt. Priscus Scythiának nevezi e vidéket, mert hiszen annak régi lakosai is, a metanasta jászok t. i. valóságos scythia eredetűek, s hazájok régen Scythiához tartozott. A *Drecon*, Jornandesnél *Dricca*, nézetem szerént a Tiszának déli része, hol már a Maros is beleszakad; tehát *Drékon*, annyi mint *Derék Tisza*, mert így hívja népünk a folyam növekedettebb részét. *Tigas* lehetett vagy a *Maros*, vagy a *Körös*. *Tiphisas* pedig maga a *Tisza*. Jornandes Priscus után, e kettő helyett világosan *Tysidá-t* és *Tibisia-t* ír, mely mindkettő csak a Tiszát jelentheti.“ — Ez az Otrokocsi véleménye.

Nemzeti őstörténelmünk derék bajnoka *Szabó Károly*, úgy látszik, hogy Otrokocsitól függetlenül, legalább őt nem idézve, sőt nem is említve,

¹⁴⁾ Hogy az Oláhországhoz s Moldvához hajló vélemény pártolói között, Cantoclar és Bél, mily felületesen vették ez ügyet vizsgálatuk alá, s ennél fogva mily kevés hitelt érdemelnek: az is bizonyítja, hogy ők nyilván kételkedésüket fejezik ki a felett, hogy vajjon azon folyamok, melyeket Priscus, mindjárt Etele lakához való eljutásuk előtt említ, nem ugyanazonosok-e ama három megnevezett folyammal; holott, mint Priscus utleírásából bizonyos, ezen folyamtól a megnevezetlenekig, még hat vagy hét napi utat kellett tenniök.

szinte Jász-Berényt vette fel Etele kérdés alatti székhelyéül. — Véleménye röviden ide megy ki:

„Azon folyó, melyen Priscusékat a hun révések átszállították, nem a Duna, hanem a Dunához vezető útban eső Morava volt; mert ezen való átszállításuk után mindjárt mondja Priscus, hogy útközben, és így a Morava völgyében, találkoztak Etelnek az említett hun révések dereglyéin átszállítandó vitézeivel; és csak ezután mondja, hogy a Dunán átkeltek. Dunán való átkelésük pedig, a Moravának Dunába szakadásánál, a Szerbországból fekvő mai Szendrő, és hazánkban a mai németillyr végezredben eső Kubin, az egykori Keve vár és megyei székhely közelében eshetett. Azon helynek nevét pedig, hova Etele, egy Eskám nevezetű leány elvétele végett fordult, valószínűen a mai Écska tartja fent. A Drekon folyót, mely a hellen *Ῥέων Ῥεων. Τρεων* ígétől csavargót jelent, a nagy területet képző Temes folyónak, a *Τίρας*-t Bégának; *Τιφῆα*-t, a latin *Tibiscus*-t a Tiszának veszem. Azon helyet, hol a Tiszán átkeltek, a mai Becse és Kanisa között gondolom, mert innen még hét napot menve, s aztán még néhány megnevezetlen csekély folyón, a Tiszába szakadó némely ereken, a *Ταπίον* és *Ζαγυρῶν* át, érkeztek Etel udvarába, mely Priscus leírása szerint, a mai Jász-Berény tájára esett.“ . . . „Etel ezen királyi lakának fekvését, vidékét Priscus által közölt rajza után, a legbiztosabban s leghihetőbben a mai Jász-Berény tájára kell tennünk. Annyi ugyanis, a fentebbiek szerint kétségtelen bizonyos, hogy az a Duna és Tisza közötti síkon feküdt, miután szerzőnk, a Tiszán átmenetéről emlékezik, a Dunáról pedig, melyet ha a mai magyar határör-vidéken történt áthajózása után, ismét előtalált, nem gondolható, hogy meg nem említett volna, mélyen hallgat. S hogy éppen Jász-Berény táján kellett feküdnie, onnan következtethetjük, hogy ennél felyebb északra, az ide nem nagyon távol Mátrában, köves és erdős hegyeket, nyugotra Pestmegye éjszak keleti részében, ismét erdőket találunk; keletfelé a Tiszához sokkal közelebb sem tehetjük pedig, mert akkor a közelében eső Tiszáról bizonyosan volna emlékezet, s lejjebb pedig azért nem gondolhatjuk, mert e helységig, némely megnevezetlen folyón, a csekély *Ταπίον* és *Ζαγυρῶν* át kellett jutniok.“¹⁾ Ismétli ezen véleményt derék tudósunk, Thierry Attilájának fordítása közben is; s miután szerzőjének, azon első tekintetre alaptalan véleményét, miszerint Etel kérdés alatti laka, a mai Buda városában lehetett, könnyen megcáfolta; a Jász Berény melletti érveket felhozván, így szól: „A legnagyobb hihetőséggel állapíthatjuk e királyi lak helyét, a Jász Berénytől nyugotra nem igen távol eső *Kerek udvar* nevű pusztára, miután Attila e királyi laka, tulajdonképen nem is egyéb volt, egy nagy kiterjedésű fakerítéssel övezett kerek udvarnál.“²⁾ Ezekben áll

¹⁾ Uj Magy. Muz. i. h. 553. 554. 560. 563. 564. lk.

²⁾ i. h. 74. 75. lk.

Szabó Károly nagy figyelemre méltó véleménye, mely mellett ő, mint szerinte „kétségtelen bizonyos“ mellett, a legujabb időkig megmaradt.³⁾

Hazai íróink közül Jász Berényhez csatlakozik még, tudomásom szerint *Husztai András*, midőn így szól: „Az Attila lakó helye Jász Berényben volt, holott egy deszkából összevegyalult szép palotát építtetett a végre, hogy a mellette lévő számtalan sok vitézeknek a táborozásra tágos mezejek lenne, és a körülötte lévő nagy folyó vizék az ellenségnek hirtelen való reá rohanása ellen bástyája gyanánt szolgálnának.“⁴⁾ A külföldi tudósok közül *Kruset* és *Müller* Jánost tudom, kik egy pár szóval, s minden legkisebb indokolás nélkül, Etele lakhelyét szinte a Tisza és Duna közzé teszik.⁵⁾

V.

A Jász Berénybe vezető vélemény bírálata.

Előlegesen is nyilvánítanunk kell, hogy ha Priscus utleírását egész általánosságban, s csupán főbb vonásaiban tekintjük: semmi alapos ellenvetésünk sem lehet azok ellen, kik Etele birodalmi székhelyét, Jász Berénybe helyezik. A részleteket is minden oldalról kellő figyelemre méltató vizsgálat és bírálat azonban, oly észrevételeket s cáfolatokat hozhat fel Jász Berény ellen, melyek nem egy könnyen hárihatóak el.

Pray György, ki e tárgyat tüzetesen vizsgálata alá veszi, már többször idézett művében,¹⁾ következő ellenvetéseket állít fel Otrokocsi ellen: Etele székhelye Jász Berényben, s általában a Duna és Tisza között azért nem lehetett, mert Priscus említi ugyan azt, hogy sok folyamokra *akadtak*; de, hogy a *Tiszán* általmentek volna: azt nem mondja; — Priscuséknál továbbá Etellakától nem messze, *folyamokon* mentek keresztül, melyeket Jász Berény körül hijában keresnél; e mellett, ha a Tiszán való átmenetek után Jász Berény felé törekedtek: *nyugoti* irányban kellett haladniok, holott Priscus *északfelé* való menetelőket említi.

³⁾ Uj Magy. Muz. 1858. XI. 501 — 503. lk.

⁴⁾ Ó és új Dacia. Bécs. 1791. 89. l. Husztai e véleményét, kétségen kívül Otrokocsitól vette; azonban, hogy a deszkapalota, miképen lehetett eszköze, a sok vitézek táborozási tágas mezejének; s micsoda nagy folyóvizek védhették itt Etele bástyaként: azt bajosan lehet felfogni, sőt elképzelni is.

⁵⁾ Kruse: Atlas zur Übersicht der Gesch. europäischen Staaten. Halle. 1802. Müller Joh. Vierundzwanzig Bücher allgemeiner Geschichten. Stuttg. u. Tüb. 1845. II. 90. l. Pölitiz, Die Weltgesch. II. 258. l. csak Tisza melletti vidéket említ. Lehetnek még többen is, a hazai és külföldi írók között, kik e tárgyról ily értelemmel emlékeznek, olyat azonban, ki e kérdést tüzetesen tárgyalná, s valami figyelemre méltó új érvet hozna fel, akár egyik akár másik vélemény mellett, az eddig felemlítettek s az ez után felemlítendőkön kívül, többet ez ideig nem ösmerek.

¹⁾ Annales. i. h. 130. l.

Szabó Károly azonban, sőt én is, ha magamat az ő helyzetébe gondolom, könnyen elháríthatóknak találom Pray ellenvetéseit. Priscus előadásából ugyanis, egyáltalában nem lehet határozottan következtetni azt, a mi fő erőssége Praynak, hogy t. i. a Tiszán nem mentek által; mert noha először azt mondja, hogy hajózható folyamokra *akadtunk*: de a megnevezett folyamok után, melyek közül egy, kétségen kívül a Tisza, nyomban oda teszi: *ezeken* fa derékből vágott dereglyéken *keltünk át*. Jornandesnél pedig, már egyszerűen és határozottan mondja Priscus, hogy a folyamokon általmentek; — „*flumina transeuntes*.“ Priscusék északfelé való törekvése továbbá, melyre Pray szinte döntő sujjt helyez, nem egész utjukra vonatkozik, s nem a Tiszán való általmenetelök után történt, mint Pray véli, hanem akkor, midőn Etele táborhelyétől ő vele együtt utnak eredtek, s nyomban megjegyzi Priscus, hogy nem sokára más *utra* fordultak, tehát még előbb, mintsem ama nagyobb folyamokat elérték volna. Az Etellaka körüli s Pray által fel nem találhatóknak vélt folyamokat pedig, a Tápióban és Zagyvában mutatja fel Szabó Károly; hanem hogy alaposan-e: azt mindjárt meglátandjuk.

Vannak azonban a Pray ellenvetéseinél sokkal nyomatékosabb okok is, melyek a Jász Berénybe vezető véleményt igen meggyengítik sőt megdöntik.

Ha Priscus utleírásának azon általános főbb vonásai, melyekre mind Otrokocsi, mind Szabó Károly méltán sujjt helyez, t. i. a síkföld, a fa és kő hiánya stb., csak *egyedül* a Tisza és Duna közötti vidékre s épen Jász Berény tájkára illenének hazánkban: akkor valóban, igen erős lenne a Jász Berénybe vezető vélemény; — minthogy azonban ama vonások, a Tisza keleti partján eső Torontál, Csanád, Csongrád, Heves, Békés Szabolcsmegyéknek e tárgyban kérdésbe jöhető vidékeire épen úgy reá illenek: csak egyedül azon esetben lehetne Jász Berénynek előnyt adnunk, ha valamely oly biztos és döntő adat volna birtokunkban, mely Etel lakát már kétségtelenül s egyenesen oda helyezi.

Otrokocsi, a Priscus megnevezett három folyamának meghatározásánál, nagy zavarba és hinárba jut, s sehogy sem bódogul. Hogy Drekon a *derék* Tiszát jelentené, az a tudomány mezején, nem egyéb oly nevetséges és bosszantó szójátéknál, milyen Otrokocsinál igen gyakran fordul elő, pl. Attelász, nála annyi mint *Acélos*, *Onegésziosz*, mint *Énekes* stb. Az ilyenek szeréntem, minden bírálatnak és cáfolatnak alatta állanak. A Tigas Otrokocsi szerént vagy a Maros, vagy a Körös volt; de ezen sejtelmét, semmi nemű okkal nem bizonyítja; és ebben különösen a Körösre nézve képtelenség is van, mert ha ahoz, mint Tigashoz vezeti Priscusékat: lehetetlen kitelni attól kezdve Jász Berényig, a több mint hét napi utnak, a mi pedig Priscusnál világosan ott áll. De zavarba és következtetlenségbe is esik Otrokocsi; mert a Tigást, mit imént Körösnek is vélt, a Jornandes Tisiá-

jával és Tibisiájával együtt, nyomban Tiszává teszi, a mi ismét képtelenség, mert sem Priscus szavaiból s előadásából, sem más körülményekből legkevésbé sem lehet következtetni, hogy ő és utána Jornandes, ama két külön nevezet alatt, csak egy folyót, t. i. a Tiszát értette és érthette volna. — Otokocsi egész véleménye tehát, nem csak alapján hiányos, a meny-nyiben ő ahoz, a Priscus utleírásában előforduló, több rendbeli nagy fontosságu körülményeket figyelembe sem vette, fel sem említette; hanem felhozott érveinek hibás és elégtelen voltánál fogva is, a szigorú bírálat illetésére egészen elgyengül, s nem egyéb tarthatatlan pusztá sejtelemnél.

Szabó Károly azon véleménye, miszerint a Nissától felfelé haladó Priscusékat, a hun révészek nem a Dunán, hanem a Moraván szállították által, nem tartozik ugyan az eldöntendő kérdés lényegére: vizsgálat nélkül azonban még sem hagyhatjuk, mert fontos körülmények bizonyítják be annak tarthatatlan voltát. Bizonyos ugyanis, hogy a hun birodalom határa, Priscusék követsége idején, délről a Duna vala. Etele ugyan, követelte hogy birodalmának határa a Dunától délre Nissáig terjesztessék ki, s épen ezért küldötte egyikért, a Priscusékkal már visszautazó Edekont és Orestest követségbe Konstantinápolyba; Etele ezen szándékába s követelésébe azonban, nem csak a byzánti udvar bele nem egyezett, hanem maga Etele is önként vissza lépett attól. Hogy a határ valóban a Duna volt, bizonyítják Priscusnak, visszatérési útjára vonatkozó ezen szavai is: „a meddig a szkútha birodalomban jártunk, Berikhosz egy uton járt velünk, s nyájasnak és barátságosnak mutatkozott: *de a mint az Isztrószon átkeltünk*, ellenségünk-ké változott.”⁽²⁾ A folyamoni átkelés s a hunok sokaságával való találkozás tehát, Szabó Károly szerint oly területen történt, melyet Theodosius s Priscusék a keleti birodalom határához tartozónak véltek; a mi lehetetlenség, mert nem lehet feltenni sem azt, hogy Priscus e nagy fontosságu, s az ő követségek tárgyával oly rokon, s reájok nézve meglepő harci tény, mint ilyet fel ne említette volna; sem azt, hogy Etele, ha már egyszer birodalmának határait hadi szándékkal s egész táborostól áthágta, a Priscusék gyenge követségének láttára egyszerűen visszatért volna. De ellenkezik Szabó Károly véleménye Priscus ide vonatkozó előadásával is; mert, ha az Etele hunjai, a Dunát már átlépték volna, akkor Priscus ezen tényről nem azt mondta volna, hogy Etele ezt azon ürügy alatt teszi „mintha vadászatra *szándékoznék* menni a rómaiak földére;“ hanem ezt: Etele hunjai immár a Dunát átlépvén, római földre jöttek. De továbbá, miként lakhatott Agintheus, Theodosius egyik vezére, s az illíriai hadosztályok parancsnoka, Nissa közelében, sőt attól, valószínűen északra, ha a hun birodalom a Dunán alól Nissáig terjedt; mi lett aztán azon hun sokaságból, melyet Priscusék Szabó Károly szerint, a Morava völgyében találtak; mert ennek vis-

(² Szabó Károly U. Magy. Muz. i. h. 626. l.

szafordulásáról vagy előnyomulásáról, holott mindegyik nagy fontossági dolog, még is egy íge emlékezet sincs; — miért kellett volna a hunoknak még azon esetben is, hogy csakugyan Nissa felé törekedtek volna, a Dunaközelében, a Moraván általjöniök, holott ezzel jó darab ideig párhuzamban haladhattak? Mindezek megannyi elháríthatlan kétségek, sőt ellenvetésel Sz. K. nézete ellen. Igaz, hogy Priscus, csak azután mondja hogy a Dunát átkeltek, miután megemlítette, hogy a folyamon átszállítandó hunokkal találkoztak; ámde ez nem egyéb egy kis anachronismusnál, s illetőleg anticipálásnál, a melybe, hogy e ponton Priscus bele esett, igen természetes dolog. Ő ugyanis, a maga utleírását, kétségen kívül a követség bevégzés után, töredékes jegyzetekből s emlékezésből fogalmazta és irta le, s miután, még a nissai hegyektől elinduláskor kijelenti, hogy a Duna felé törekedtek, — a Moraván való általmenetelt, mint reájok nézve érdektelen dolgot fel sem említi, meg sem nevezi; — s miután a Dunánál, őt a késze álló hun révések s dereglyék meglepték: ezen reá nézve feltűnő körülmény okát s annak bizonyítékát, noha azt későbbben tapasztalta s tudta megírásában legottan felemlíti, hogy t. i. az átszállítandó hunokkal csakugyan találkoztunk útközben, t. i. Etele táborában. Midőn pedig ezen anticipál kitérés után, utleírásának egy új pontját, mely t. i. már Hunniában tett utjok kezdetéről szól, ezen szavakkal kezdi meg: „miután az Isztrószon átkeltünk“ stb. nem egyebet tesz, mint az előadás világossága végett, ismét, s ama kitérés által megszakasztott fonalat, ott a hol elejtette, t. i. Dunánál, ismét felveszi. Nincs tehát semmi alapos okunk kételkedni abban, hogy a hun révések, valóban a Dunán szállították át Priscusékat, a minthog ezt, mindazok, kik ez ideig e tárgyról irtak, az egy Szabó Károlyon kívül mindnyájan így értik és állítják.

Az ellen, hogy Priscusék, mint Szabó Károly véli, Szendrőn keltek át a Dunán, semmi alapos ellenvetésünk nem lehet; noha, mint alál meglátandjuk, kelhetek által más ponton is. Azon nézet ellen azonban miszerént az Etele *Eskám* nevű jegyesének nevét, valószínűen a mai *Écsk* tartja fent, lehetetlen némi ellenvetést nem tennünk. Én a magam csekély ségével, egy voltam és vagyok azok közül, kik a magyar helynevek nyelvészeti és történelmi értekei iránt figyelmet költeni, s azokat a tudományos vizsgálódások mezejére bevonni akarták és akarják: lehetetlen azonban aggodalmamat is nem nyilvánítanom azon eljárás ellen, melyet Szabó Károly is gyakorta követ, miszerént t. i. a mai helyneveket, pl. Écskát, Rofó Csátot, Egyeket stb., csak *puszta hangzásuk alapján*, hun személyekkel történetekkel hozza kapcsolatba. Én, pl. Écskára nézve, a szó alatti nézetet, csak azon esetben állítottam volna fel, ha kétségtelenül kimutatta volna azt, hogy ama helynév, valóban ősrégi, s azt azon tájon lakott népek egyikének nyelvéből is helyesen értelmezni egy általában nem lehet. — Ellenkező esetben, ha t. i. ily vigyázat és ellenőrködés nélkül szerepelte

juk a helyneveket, s teszszük őket vélemények s nézetek tényezőivé: akkor, rövid idő alatt oly mennyiségben fogják ellepni a gyomok, irodalmunknak ilyenekben különben is gazdag mezejét, hogy Herkulesek sem lesznek képesek kiirtani azokat.

Szabó Károly véleménye szerint, a Priscus által megnevezett három folyam, a mai Temes, Béga és Tisza vala. Ezen nézet azonban meg nem állhat; mert Priscus előadása szerint, ama három folyam mindegyikének hajót megbírónak, hajózhatónak, sőt *hajózottnak*,³⁾ Jornandes szerint pedig *ingensnek*,⁴⁾ azaz legalább középszerűnél nagyobbak kellett lenni, ilyen pedig a Béga, Mária Thérézia kora előtt, midőn t. i. még csatornázva nem vala, egyáltalában nem lehetett. De még azon esetben is, ha a Bégát hajózottnak fogadnók el: tarthatlan a Szabó Károly nézete; mert Priscus világosan ezt írja: „hajózható folyamokra akadtunk, melyek közül az Isztrósz után a Drékon, a Tíga és a Tiféza voltak *legnagyobbak*.” Mulhatlanul nem csak ezen három, hanem ezeken kívül még más nagy folyamokra is kellett tehát Priscuséknak akadniok; már pedig a Szabó Károly véleménye szerénti uton, a Dunától egészen Jász Berény közeléig, ama három kívül más folyamra, annyivalinkább folyamokra, egyáltalában nem akadtak, sőt nem is akadhattak Priscusék, azon egyszerű okon, mert ilyen, azon vonalban nem is létezik. Ez a legerősebb és döntő ellenvetés, a vizsgálatunk alatti nézet ellen.

Lényeges ellenvetésünk van, azon hiányos és hibás nézet ellen is, melylyel Szabó Károly a megnevezett három folyamot keresi és meghatározza. Szerénte a Drékon, a nagy területet képző Temes lehetett, mert *ῥέτω ῥέτω, ῥέτω* csavargást stb. jelent. De én nem tudom, miképen lehetne ezen véleményt, csak a valószínűség fokáig is, helyesen felelmei. Fel sem lehet ugyanis tenni, hogy oly nagy folyamnak, milyenről itt szó van, hazai saját neve ne lett volna, s Priscusnak kellett volna azt elnevezni, a maga nyelvén; ha pedig e kérdéses folyamnak megvölt, a minthogy bizonyosan is megvölt a maga saját honi- még pedig a hunok Európába jövetelénél valószínűen jóval korábbi neve, szintugy mint a többinek: akkor annak értelmét, nem a görög nyelvben, hanem az őslakosok nyelvében kell keresni, a mi igen nehéz, s biztos eredményre alig vezethető munka. A Temes csavarulata is továbbá, aligha nagyobb a legtöbb folyaménál s pl. a Bégáénál, s olyszerű aligha lehet, hogy azt az elnevezés kiindulási alapjának helyesen lehetne venni; mert az őslakosok elnevező, bizonyosan nem földabroszról ősmerte

³⁾ *ναυσιπρεπός* ugyanis, nem csak navigabilist és schiffbar-t, hanem inkább, hogy úgy szóljak: navigatust, von Schiffen befahren-t jelent; azaz oly folyamot, melyen a hajó már lényeg jár, vagy járt.

⁴⁾ A Jornandes *ingens* kifejezése, aligha nem tulzott, s nem híven adja vissza az eredetit. Nem valami rendkívüli nagyot tehát, hanem középszerűnél nagyobbbat kell rajta értenünk.

meg a folyamat, s nem mértföldekre terjedő menetelésben, hanem szűkebb körben tekintette azt, midőn csavargásáról, rohamos meneteléről, vagy vízének színéről stb. elnevezte. A Drékonnak szóban lévő értelmezése ellen, abból is gördül némi ellenvetés, hogy az, ugyancsak Priscusnál lejjebb *Drencon* név alatt jő elő, mely alak aligha nem helyesebb a Drékon-nál. Azon nézet pedig, mely nem is indokoltatik semmivel, miszerént t. i. a *Tigas* a Béga, a *Tifészás* a Tisza lehetett, egészen hibás; mert mint alább, bőven kifejtve meglátandjuk, az első nem más, mint a Tisza, a második pedig a Temes volt.

Figyelemre méltó ellenvetésünk van azon nézet ellen is, hogy azon „*némely folyók*,” melyeken Priscusék, mi előtt Etel lakához értek volna, általmentek, a Tápió és Zagyva lettek volna. Bajos ugyanis feltenni, hogy Priscus ama kifejezése, csupán két folyamat jelentene; sőt miután a Zagyva éppen Jász-Berényen és Kerekudvaron megy keresztül: ennél fogva ez, a Priscus által felemlített folyamat egyike nem lehetett, s ha csakugyan Jász-Berény vagy Kerek Udvar helyén lett volna Etel laka, az lett volna természetes, miszerént Priscus ezt mondja: egy folyócskán átmentünk, a másiknak pedig éppen partján találtuk Etel lakát; nem pedig ez, a mit mond: „*némely folyókon átkelvén, egy igen nagy faluba jutottunk*,” a mi azt látszik feltenni, hogy a Priscus által említett folyamatok és Etel laka között, kellett még valamilyen távolságnak lenni.

Legnagyobb figyelemre méltó erősség a Jász-Berénybe, vagy a féle vezető vélemény mellett az, mire Szabó Károly is különös sujjt helyez, hogy t. i. Priscusék, délkeletről jöven s északnyugotra törekedvén, a Tiszán *általmentek*, a midőn nem juthattak másuva, mint a Tisza- és Duna közötti vidékre, tehát Jász-Berény tájékára.

Megvallo, hogy Pray és Deserici, s az őket követő több tudósok azon nézetét, miszerént t. i. Priscusék a Tiszán egy általában nem mentek által, hanem csupán érintették azt, — ezen nézetet mondom, miután azt fentebb, megcáfolni magam is törekedtem: következetlenség és nagy kétség nélkül elfogadhatónak nem tartom. El kell azonban ösmernünk, hogy ha csupán Priscus, nem pedig egyszersmind a Jornandes ide vonatkozó szavait is vesszük véleményünk alapjául: talán megengedhetjük némi parányi lehetőségét annak, hogy Priscusék csakugyan nem mentek által a Tiszán, a mennyiben azon folyamat legnagyobbjai között, a melyekre *akadtak*, megnevezni ugyan a Tiszát; ellenben azokról, a melyeken általmentek, csak általánosságban szól, s így *meglehet*, hogy a Tisza, nem volt azok közül való. Bármennyire erőlködünk is azonban ezen lehetőségnek kimutatása körül: csakugyan parányi hiteli marad az, s lehetetlen nem csudálkoznunk felette, hogy nagy tekintélyű, első rangú tudósok egész serege, Etele székhelyének meghatározásához egyik legfőbb alap gyanánt fogadta el ezen véleményt, még pedig minden legkisebb indokolás nélkül, egyedül Priscus ide vonat-

kozó szavaink hiányos és hibás felfogása alapján. Én tehát ezen nézetet egészen elvetem, azaz nem állítom, hogy Priscusék a Tiszán át nem mentek, hanem azt véleményezem, hogy általmentek igenis, még pedig *kétszer*; mert ezen kétszeri általmenetel, mint alább meglátandjuk, mind a Priscus előadásával összeférő s az ő szavaiból meg nem cáfolható, tehát lehető, mind a tájék s az utak minőségénél fog való-szerűen elkerülhetetlenül szükséges volt.

Felhossa végre Szabó Károly, és pedig mint látszik egyik fő érvül a maga nézete mellett, azon körülményt is, hogy épen Jász-Berény szomszédságában fekszik egy *Kerekudvar* nevű puszta, melyet ő, az Etel lakát körülvéő kerekudvarnak vél. Ezen érv gyenge és tarthatatlan voltát lehetetlen első tekintetre be nem látnunk, ha figyelembe vesszük azon tényt, hogy az *udvar* szó, oly általános és oly gyakori használatu, már *sok századok óta* nyelvünkben, hogy azt, midőn valamely helynévben előfordul, biztos és sajátlagos adatok hiányában, valami személylyel vagy történettel hozni kapcsolatba, merő lehetetlenség. Nemcsak a lakhelynek bizonyos határok által kerített környezetét, hanem általában minden természetes határok által kijelölt területét, s némi önálló egésznek látszó tért, udvarnak neveztek őseink; ennélfogva, már egy 1231-dik évi oklevélben, nézetünkre nézve igen kedvezőleg és döntőleg mondja egy földbirtokról a hagyományozó, hogy az fiai között osztatlan közös birtok legyen, „mivelhogy az, sajátlagos — egészen képző hely — mi közönségesen *Udvarhelynek* neveztetik;“ „*quia locus est specialis, quod vulgo dicitur Wduorhely.*“ Innen van, hogy csak eddig kiadott okleveleinkben is, temérdekszer fordul elő az *Udvar*, helynévként, így pl. *Hudvord*: 1124; *Udvári*: 1138; *Ujudvar*: 1193; *Quuduor*, *Köudvar*: 1193; *Udvard*: 1209, 1228, 1253, 1256, 1264, 1265, 1268, 1307, 1309, 1335, 1382; *Udvarhely*: 1231, *Udvári*: 1231, 1297, 1358; *Udvaly*: 1268, *Udvar*: 1272; *Udvarnoktelek*: 1291; *Udvarnok*: 1169, 1270; *Ujudvar*: 1322, 1375, 1382; *Kerekudvar*: 1373; stb. stb.⁵⁾ Innen van, hogy hazánk maig meglévő nagyobb helynevei között is, a mint ezt, bármely földirati szótár megmutatja, igen számosak az *Udvarnak*, vagy *Udvarról* nevezett helyek, és hogy alig van egy terjedelmesebb magyar községi határ, melyben e nevezet, mint kisebb helyek neve is elő ne fordulna. Ennélfogva, azon meggyőződésben kell leennünk, hogy a Jász Berény mellett levő *Kerekudvarnak*, Etel lakára semmi vonatkozása nincs, annyival is inkább, mert bajos feltenni, mind azt, hogy magok a hunnok Etel

⁵⁾ Lásd mindezeket, s ezeknél még többeket is, F e h é r G y ö r g y, Codex diplomati cunsában, az idézett évek alatt: Tom. II. pag. 71, 112, 113, 283, 289. III. Vol. 1. pag. 94 Vol. 2. 183, 265. IV. 2. 368. IV. 3. 251, 309, 458, 461. V. 1. 219. VI. 1. 107. VI. 2. 88. 148. VII. 1. 162. 359. VIII. 1. 228. 327. VIII. 4. 113, 115. IX. 2. 206. 718. IX. 5. 562. stb. Ama kiírott pontot pedig: Tom. III. Vol. 2. pag. 228.

székhelyét és palotáját, csupán kerítéséről s udvaráról nevezték volna el,— mert az, a Priscus és Jornandes leírása szerint, valóban nem *csupán* egy kerek udvar volt mint Szabó K. véli, — mind azt, hogy a későbbi magyarok között, ezen igen általános és gyakori használatu, s épen ezért Etel lakára nézve semmit nem jelentő téveteg nevezetben maradt volna fenn, a nagy hun király székhelyének emlékezte.

Végre lehetetlen fel nem említeni Jász Berény ellen azon nagy fontosságu körülményt is, miszerént annak határán, s attól délre Cegléd tájáig, teljes biztosságu alapos tudósítások szerint, hajdan terjedelmes erdők valának, és így fában hiányt nem szenvedett; mintszint azt is, hogy Jász Berény és környéke, a körülötte csavargó folyamok s erek miatt évenként ki van tételve az árvíznek, annyira, hogy néha köröskörül tenger övedzi, midőn néhány napig, a közlekedés is fenakad; megtelik ilyenkor természetesen, az emelkedettebb rónán fekvő Kerekudvart végig futó völgyelet is, mely egyébkor nagyobb részt rét és nádas. Ily vidéken Etele fa palotája nem állhatott. Végre szinte nagy fontosságúnak s döntőnek tartom Jász Berény ellen azon körülményt, miszerént annak egész déli tájéka, egészen Tápio Szeléig folyvást homokheggyekkel s völgyekkel van borítva, tehát oly minőségű, mely hadi szempontból Etele szék és táborhelyeül alkalmatlan vala, a mennyiben a biztos széttekintést gátolja. Oly vidék ez, melyet a szabólcsmegyei Nyírséghez tarthatunk egészen hasonlóknak, s melynek valóban, igen kevés fejedelmi méltósága és kelleme lehet.⁶⁾

Mindezek alapján tehát bátran kimondhatjuk, hogy a Jász Berény-be vezető vélemény, minden eddigi érveivel együtt, a bizonyosság sőt valószínűség fokát is el nem érheti.

VI.

Deserici és Mogyorósi.

Deserici Ince, a magyar őstörténelmi irodalom kitünő jeles bajnoka a mult században, egyik művében¹⁾ szinte tüzetesen vizsgálat alá veszi Etel lakának ügyét, s véleménye röviden ide megy ki: Priscusék Widdin és Orsova között léptek át a Dunán, s Mehádia és a temesi vár romai között, északfele tartván, a Bánátba mentek. A megnevezett folyamok közül a Dré-

⁶⁾ A Jász Berényre vonatkozó ezen adatokat, részint egy már régolta ott lakozó művelt egyénnek, körülményes és elfogulatlan tudósításából, részint saját közelebbi szemléletéből merítem.

¹⁾ Josephi Innocentii Desericii, de Innitiis ac Majoribus hungarorum, Attila videlicet eiusque decessoribus proximis Liber IV. Tom. III. Budae. 1758. Cap. VI. 120. stb. lapokon.

kon nem egyéb, mint Otrókocsiként, a Maros vagy Temes *dereka*; Priscus t. i. a hun magyaroktól hallhatta e kifejezést, s ebből idomította aztán a Drékont. A Tifizás, nem más, mint a Tibiscus vagy Tisza, s Otrókocsival együtt lehetők tartja, hogy a Jornandes Tibisiája és Tisiája csak a Tiszát jelenti, s ezen nézetet Ptolemaeus földrajzának ezen tételével támogatja: „*Tibiscus fluvius Daciae . . . . a barbaris Tissa appellatur.*“ A Tiga, nem egyéb mint a Temes, melynek Priscusnál előfordul ezen nevét, valami irtó hiba szülhette. Azon „néhány folyamat,“ melyeken Priscusék, mielőtt Etellakához értek, általmentek, nem egyebek, mint a Fehér és Fekete Körös; — s itt cáfolja Otrókocsit azon nézettel, hogy a Tiszától Jász Berényig, semmi eféle folyamot nem találhatni. Pártolva hozza fel Jordán Kristófnak (Originum Slavicarum Parte IV. Sect. 53. pag. 461.) e tárgyra vonatkozó véleményét, mely szerint a Tifizás a Tiszát, Drékon és Tiga, a Temest és Marost jelenti, melyeken s közülök különösen a Tiszán, nem következik, hogy által is mentek Priscusék. Jordán szerint Etellaka, a Tisza észak keleti vidékén, s az erdélyi hegyektől nem messze lehetett; s Deserici is hajlandó lett volna Etellakát a Berettyó körül s a Debrecen-táji sík mezőkön keresni, de ez már Priscus utleírásához képest, ő szerinte, nagyon távol esnék. Ennélfogva Deserici, Etellakát Gyula tájékára, az ugynevezett *Gyulamezőre* teszi.

Deserici ezen nézetét, *Mogyorósi János* nagyon kedve szerint valónak találja, s „Gyula, hajdan és most,“ mult évben közrebocsátott művében,²⁾ minden kételkedést s bírálatot nélkülöző, inkább buzgalmas áradozásában, mint vizsgálatos s körültekintő véleményében, nagy lelkesedéssel s zavarral felkarolja ezt. Ő már sem Priscus utleírását, sem mesterének Desericinek s másoknak érveit, kellő részletességgel s szabatossággal vizsgálni vagy elsorolni szükségesnek nem tartja, hanem egész diadalmenettel egyenesen bevezeti Etelét s Priscusékat Gyulába, s kimondja, hogy „a sokaktól eddig tévutakon keresett, európai Hunnia legrégibb fő és királyi székvárosa, *sehol máshol nem létezett, mint épen a mai Gyula városa feletti, gyulai ó vár területében.*“ De hoz még fel új érveket is, nev. hogy Perecsényi László egykori szolgabírónak tudósítása szerint, a Körös és Maros közötti siktér, csakugyan *Attila közének* is hivatott, s hogy az 1855-dik évi Wanderer Morgenblattjának 81-dik számában „Gyula, mint Etele hadai pítvarozó helye“ említettik, s hogy Gyula mellett, fen áll az Etele kisebb fijáról nevezett *Csaba és Csabamezeje*; sőt feltalálja Gyulán, Onegesios (kit Mogyorósi, Desericivel együtt „*On-szegnek*,“ idest *stanneus clavus*“!! nevez) fürdőházát is, az ottani iskolai épületben, melyet midőn

²⁾ Gyula hajdan és most, történeti és statisztikai vázlatokban. Öszvegyűjté Mogyorósi János. Gyula. 1858. 148. s köv. lapokon.

1818-ban szétbontottak, égetett földből készített vízvezető cserépcsövek találtattak régi alapjában stb.

Deserici nyomán, Gyulában keresi Etele székhelyét Palugyai is,³⁾ „valószínű — ugymond — miszerént Attila itt laktában fogadta ama *sényes* küldöttséget, melyet II. *Theodorik* (igy!) *Maximilian* (igy!) és Orestes fő embereivel,⁴⁾ Bigilas tolmácscsal és Priscus szónokkal küldött volt; hogy pedig ő róla e hely környéke *Atel Cusu* „Attila közének“ hivatott legyen, kétséget nem szenved; mi több, eltemettetése is a Gyula területében eső Dombegyházi síkságon történtnek lenni tartatik.“

VII.

A Gyulába vezető vélemény meg nem állhat.

Lapokat sőt iveket kellene betöltenünk, ha Desericiék véleményét, melynek hiányos, alaptalan és felületes voltát, a tisztelt olvasó egy tekintet-re beláthatja, pontról pontra cáfolni akarnók. Legyen elég tehát, a Priscus útleírásából, mely Etel lakának keresésénél legfőbb vezérünk, csupán egy világos és kétségtelen ténnyel hoznom fel, mely egy-maga tüstént megdönti a Gyulába vezető véleményt. Priscus nevezetesen azt írja, hogy miután ama három megnevezett folyamon átkeltek, s miután ezentul még nagy utat tévén, ama tó mellett megállapodtak, innen t. i. ezen tótól, még *hét napi utat kellett tenniük Etele királyi székhelyéig*. Ha már azon folyamok egyike, Desericiék szerint is a Maros, s ama tó, Mogyorósi szerint, a Hóld-mező Vásárhely mellet lévő Hóld tava vala: hogy üthet ki a Maros partjától vagy a Hóld tavától Gyuláig a hét napi járó föld, holott a Maros partjától vagy Hóld-mező Vásárhelyről, gyalog ember is könnyen elmehet két, legfeljebb harmadfél nap alatt Gyuláig? Oly ellenvetés ez, melyet a gyulaiak soha meg nem dönthetnek; kiváltha még azt is figyelembe vesszük, hogy Priscus előadása szerint, még a hét napi ut végeztével sem érték épen el Etel lakát, hanem egy faluban megállapodtak, s innen tovább haladva, s némely folyókon még mindezeken átelve, jutottak el Etele székhelyére. De lényeges és döntő ellenvetés merül fel Gyula ellen azon bizonyos körülményből is, miszerint ama *némely folyókat*, melyeken keresztül Etel lakához el kellett jutni, Gyula közelében délfelől, a hol lenniök kellene, semmiképen fel nem találhatjuk; a Fekete Körösben ugyanis bizonyynyal nem, mert ez már Gyula felett északra esik, ezen tehát a Maros felől Gyulára menőknek egy általában nem kell átmenniök; a Fehér Körösben ismét nem, mert ez épen keresztül folyja Gyulát, mint a Zagyva Jász Berényt. Azon Bárdos folyót, vagy

³⁾ Palugyai Imre. Békés-Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. Pest. 1855. 151. l.

⁴⁾ Mennyi tévedés és hiba ezen pár sorban! Theodrik Theodosius, Maximilian Maximinus helyett, s Orestes, keleti birodalmi fő emberként előállítva!

inkább erecskét, melyet Mogyorósi végszükségben segítőül felvesz, semmiféle földabroszon nem találom, s bajosan hiszem, hogy Priscus Πρωτος-nak nevezhette volna; de ha mint ilyen léteznék is: egy magában ki nem mentene a hinárból.

Az Etelköz, Csaba, Onegesios fürdője, Dombegyháza stb. alig érdemel figyelmet. Perecsényi László azon művét, melyből az Etelköz véve van, nem ösmerem; de azt kell hinnem, hogy ő ezt, minden legkisebb érv nélkül, egyszerűen felemlítve; mert ha erősségeket hozott volna fel mellette: Mogyorósi és Palugyai bizonyosan felemlítették volna azt. Mint egyszerű pusztá állítmány pedig, semmi legkisebb erővel nem bír, s ítélje meg maga a tisztelt olvasó, hogy azon Perecsényi Nagy Lászlónak, ki a *Csongrád* nevet, „*Csont garad*“-nak azaz csontból csinált garadnak magyarázza és értelmezi,¹⁾ mi hitele lehet, a történelmi nyomozások mezején. — Valamint a hazánkban előforduló számos Csaba helynevek bármelyikét, épen úgy a Gyula mellett is, csak akkor lehetne Etelével s az ő fijával öszveköttetésbe hozni, ha erre határozott döntő adatunk lenne, annyival is inkább, mert nem csak az Etele egyik fiját, hanem másokat is neveztek Csabának, s már a XIII-ik század végén jö elő hazánkban egy *Comes Chaba*, s ha utána nézünk, bizonyosan több is.²⁾ — A cserép-csövek, melyekben Mogyorósi „*Őn-szeg*“ fürdőjének maradványát látta, bizonynyal nem egyébre, mint *török-fördőre* utálnak, a milyen, hogy hazánk több helyén s épen Gyulán is létezett, kétségtelen bizonyos.³⁾ — Dombegyháza, ha valóban ott temetett is el Etele, ismét semmit nem nyom; mert vajjon abból, hogy valamilyik magyar király vagy fő ur, itt vagy amott temettetett el, következik-e hogy ugyanott lakott is. A példák legtöbbször épen ellenkezőt mutatnak.

Nincs tehát a Gyulába vezető véleménynek egy ize sem, a mely megállhatna, s bátran kimondhatjuk felette, a kérelhetetlen halálos ítéletet.

VIII.

Pray, Sinai, Budai Ezs. stb.

Pray György, a maga már többször idézett művében, nem csak a Jász Berénybe s Moldvába vezető véleményt cáfolgatja, mint már láttuk, hanem önálló nézetet is állít fel Etellakának fekvéséről, mely ide megyen ki. Priscusék a Dunán, a Morava beömlésénél jöttek által; innen a Temesi Bányásgfelé haladtak; 15 stadiumnyi, azaz két mértföldnyi ut után megállapod-

¹⁾ Palugyai, i. h. 376. l.

²⁾ Jerney, Magyar nyelvkincsek. 1854. Pest. Csaba szó alatt, többeket említ. Az általam felhozottat lásd: Cod. dipl. VI. 1. 6. 16. Egy másikat 1366-ról u. o. IX. 3. 614. l. Laurentius, filius Chaba.

³⁾ Palugyai, i. h. 179. Békés megyei jegyzőkönyv: „in oppido Gyula, ... quod retroactis temporibus Turcarum balneum fuit, pro templo Calvinistae usurpant.“

tak stb. Etele lábora, a Maroson innen volt, mit a Dunától addig elvégzett ut stadiumainak száma bizonyít. Innen északra, majd sík vidékre mentek. A Tiphias vagy Tibisias kétségen kívül a Tibiscus vagy Tisza, a Dricca és Tysia, aligha más mint a Maros és Körös. Etele királyi székhelye tehát, a Tisza felső vidékén volt, mely a Priscus leírása szerint, északra hajlik s fában és kőben szűkölködik. Ezen véleményhez nem csekély erősséget ad Jornandes azon tudósítása is, miszerint Etele székhelye, nem messze volt azon helytől, hol hajdan Widicula a gothok királya, a sarmaták által leöltetett. Mert bizonyos, hogy a gothok, a hunnok idejövetele előtt, a Tiszától a Fekete tengerig uralkodtak, a sarmatákat pedig, a karpát hegyek választották el ezektől; melynélfogva azon helynek, hol Widicula megöletett, mind a gothokhoz, mind a sarmatákhoz szomszédosnak kellett lenni; mely körülmények, a Tisza felső tájára csudálatosan reá illenek. — Ezek szerint Pray, kétségen kívül Tokajtól délre, Nánás, Böszörmény és Ujváros körül kereskedik.

Sinai Miklós nagy hírű debreceni tanár a múlt században, s a magyar történelemnek ritka alaposága buvára és művelője, egy birtokomban lévő kézirati művében,¹⁾ mely a magyar történelmet a legrégibb időktől Mátyás koráig tartalmazza, s úgy látszik tanári előadásainak alapja vagy szüleménye volt, egy pár lapon, szinte tárgyalás alá veszi kérdésünket. — Sinai nem csak a végeredményre nézve megegyezik Prayval, de némely pontjait csaknem szóról szóra átírja annak. Szerinte is a Morava beömlésénél jöttek át Priscusék a Dunán, s innen a Bánátnak s általában északnak tartottak. Az Otrókocsizásra ő is hajlandó lévén, Drékonnak a *Derék Köröst*, Tigának a Marost, Tifizsának vagy Tibisianak a Tiszát veszi, a melyen, hogy át is mentek volna, nem tartja a Priscus előadásából mulhatatlanul következőnek. Szerinte tehát a követek, a Tiszának, Debrecenből szólva, innenső partjain haladtak, majd a *Kakaton és Hortobágyon* általkelvén, Ujvárossal szomszédos tájakra jöttek, s itt a hol sem kő sem fa nincs, találta fel Etele nagy faluját. „Erősíti ezen mi véleményünket — ugymond Sinai, — az is, hogy a Zelemér és Ujváros között fekvő egy bizonyos pusztá,

¹⁾ Ezen kézirat, mely 438 lapra terjed 8-ad réthben, hogy valósággal debreceni tanár művét tartalmazza, bizonyítja az, hogy midőn a XV-dik század irodalmi történetében Temesvári Pelbátrról, s ezzel kapcsolatban, az ösmeretes debreceni codexről szól, azt mondja erről: „quae exstat in bibliotheca publica collegii nostri.“ A kézirat első birtokosa, s talán épen leírója is Báthori István volt Debrecenben, 1783-ban, tehát oly időben, midőn a debreceni főiskolában Sinai ült a történelem tanszékén. Egyébiránt, ha belbecsét tekintjük is ezen műnek, — melyet hogy Budai Ézsaiás használt: világos nyomok mutatják — lehetetlen azt az akkori debreceni tanárok közül másnak, mint egyedül Sinainak tulajdonítanunk. Ezen nézetünk később, Sinai néhány lapnyi saját kéziratának, mely a kérdéses történelmi mű elejét tartalmazza, feltalálása, s kéziratunkkal való egybevetése által, tökéletesen igazolva lett.

régi határjárási okmányok bizonyítása szerint most is *Ethelakának* nevezetlik, a mi jelenti, hogy Attila, kit a hunnok, nemzeti nyelvökön Ethelének neveztek, ezen helyen lakott. Mert ama nevezet ebből van öszvehuzva: *Ethele-lakta-földje*, mint *Pósalaka*.²⁾ Ezután átveszi Praytól a *Vidicula* megöletésének helyéből vett erősséget.

Budai Ézsaiás egészen Prayt és Sinait követi. Szerénce is a Dunától a Bánátba léptek, a 15 stadiumnyi utban két mértföldet haladtak, Etelének a Maroson túl fekvő táborához jutottak, s a Drekonban a Marost, a Tisgasban a Köröst, a Tifizásban pedig a Tiszát érték Priscusék, de az utóbinak csak innenső partjain haladtak. Ama kisebb folyamok a Kakat és Hortobágy voltak, ezek után érték el Etel lakát, a mely, hogy a Tiszán innen esett bizonyos, de hogy éppen hol, azt meg nem határozhatni.³⁾

Pázmándi Sámuel, magyar régiségekről írott felületes művében,⁴⁾ oly helyneveket számlálván a többek közt elő, melyek véleménye szerint, hunmagyar eredetűek: ezeknek sorozatában egy külön pontban ezt mondja: „Az Attila régöltá sikertelenül keresett lakhelyét kimutató s a Tiszántul Debrecen és Ujváros között eső pusztá, *Ethellaka*, azaz Attila lakó helye, Szabolcs megyében.”⁵⁾ De Pázmándi, ezen nyilatkozatot, semmi legkisebb forrás kimutatással vagy idézéssel sem támogatja.

A külföld tekintélyesebb írói közül, *Klapprot* és *Schaffarik*,⁶⁾ szinte a Prayék nézetéhez csatlakoznak, s Etele lakhelyét a Tisza vidékén

²⁾ „Firmat hanc conjecturam nostam, quod hodie dū (?) praedium quoddam, inter Zelemerium et Ujvárosium positum, testibus literis antiquis metalibus, *Ethelaka* vocatur, quod significat Attilam, qui hunnis patria lingua Ethele vocabatur, locum illum incoluisse. Compositum autem nomen istud fuit ex *Ethele-lakta* — földje, ut *Pósalaka*.”

³⁾ Buday Ézsaiás. Magyar Ország historiája. 3-dik kiadás. Pest. 1833. I. köt. 8, 9. l. l.

⁴⁾ Samuelis Pazmandy Schediasmata praeludialia cogitationum conjecturalium, circa originem sedesque antiquas et lingvam Vhro — magarum populorum. Pars. I. Pest. 1786. 106, 107. l. l.

⁵⁾ „Frustra diu quaesitum ultra Tybiscum Atilae sedem detegens supra Debrecinum ad Ujváros praedium *Ethellaka*, idest Atilae sedes, aequae in Szabolcsiensi.”

⁶⁾ Klapprot J. Tableaux historiques de l'Asie. Paris et Londres. 1826. 251. l. „la residence d' Attila etait siutée au nord du Theiss superie ur.” Schaffarik Slawische Alterthümer, deutsch v. Mosig v. Aerenfeld, herausgeg. v. Heinrich Wuttke. Leipzig. 1843, 4. l-ter Bd. 325. l. „herrschte er — Attila — über die benachbarten Völkern, aus seinem Kriegslager im heutigen Ungarn (bey Tokai?).“ Ezen nyomok indíthatták Böttigert is, hogy így szóljon: „Die Residenz — Attilas — war damals ein hölzernes Dorf, (das höchste, wozu es ein Nomade bringen mochte) in der Nähe des heutigen Tokai.” Die Weltgeschichte in Biographien. III-ter Bd. Berlin. 1850. 29. l. — De mindezek, mint egyszerű s pusztá vélemény nyilvánítások, semmit nem nyomnak, a történelmi bírálat és ítélet mérlegén.

északra, Tokajtól természetesen délre, keresik, de véleményök mellett semminemű érvet fel nem említenek.

IX.

Észrevételek Prayék véleményére.

Előre is bátor vagyok nyilvánítani, hogy én, mint tüstént bőven kifejtendem, végeredményében a Prayék véleményét fogadom el, de nem azon érvek alapján, a melyeket ők felállítottak, s melyeket én, sok tekintetben hiányosoknak és hibásoknak találok.

Prayék a Priscus uttleírásának több fontos adatait nem vették kellőleg figyelembe. Egészen mellőzik nev. azon körülményt, hogy Priscusék, miután egy ideig az ország északi része felé haladtak, egyszer csak más utra fordultak. Nem állítom, hogy ezen más utra fordulás valami nagy fontosságu s horderejű lehet a kérdés megoldására nézve; de azt még is szükségesnek vélem, hogy ha egyszer Etele lakának nem csak tájkát általában, de épen hol létét is határozatlan ki akarjuk és szeretjük mutatni: akkor az uttleírás legkissebb részletét se hagyjuk érintetlenül. Hiány, hogy ama három nevezett folyamon tul tett hét napi, s az azt közvetlenül megelőzőtt és követett már kisebb utszakaszokat, melyeket Priscus előadásából szinte világosan ki lehet hozni, egy általában nem veszik figyelem és vizsgálat alá; nem aggódnak a felett, hogy hány mértföldet lehet tenni Priscusék egy napi útjára, s hogy vajjon ezen szempontból, az idő és tér célszerűen vagy legalább helybenhagyhatólag össze vágnak-e.

Hogy Priscusék a Morava beömlésénél jöttek át a Dunán, mint Pray és Sinai többekkel egyezőleg vélik: nem állítom, hogy feltétlenül lehetetlen, sőt előre bevallom annak nagy valószínűségét; de minthogy más ponton való általjövételök is lehetséges: azt hozta volna magával a tökéletes történelmi eljárás, hogy a felállított véleménynek legalább valószínűsége okadatolva *kimutatassék*, mert nem kevésbé függ Priscusék útjának iránya, Dunán való általjövételök pontjának hollététől. — Pray és Budai, egyedül a latin fordítók után, Priscusék duna-parttőli kis útjának mértékéül, minden kétkedés nélkül 15 stadiumot vesznek fel; és ezt, nem tudom micsoda alapon, de bizonyosan hibásan, két mértföldnek veszik; holott a stadiumnak fentebb, hiteles forrásokból kimutatott értéke szerint, 15 stadium annyi, mint $\frac{15}{40}$ német mértföld, tehát fél mértföld sincs. — Pray azt mondja, hogy Etele tábora a Maroson *innen*, Budai pedig azt véli, hogy *tul* volt; Pray érthette Priscusék álláspontjából, mert Priscuséknak csakugyan a Maroson *innen* volt Etele tábora, Budai pedig értette Debrecenből szólván, a nélkül hogy ezt, egyik is megjegyezte volna, tehát ez is tökélytelen eljárás. Még

tökéltelenebb pedig Etele táborának helyét, a Marostól határozni meg, mely ahoz legtávolabb vala, nem pedig a Tiszától vagy Temestől; mert a három megnevezett folyamok közül, még az elsőt, — a mely bizonyosan nem a Maros volt, sem érték el Priscusé, midőn Etele táborával találkoztak.

A három megnevezett folyamat minden legkisebb bizonyítás nélkül veszik a Marosnak, Tiszának és Körösnek, s ez utóbbit egészen hibásan is, mert hiszen ez sem hajót hordozónak, sem középszerűnél nagyobb nak vagy ingensnek, nem neveztetetett Priscus s illetőleg Jornandes által. E mellett, ha azt vesszük fel Sinaiként, hogy a Körösön Tiszába ömléséhez közel, tehát oly ponton mentek által, hol azt az Otrókocsizók, már Derék Körösnek nevezheték: nem fog kiütni a hét napi s azt megelőző és követő út sem; mert a Körösnek ily pontja, alig van Debrecentől tíz német mérföldnyi távolságra, a melyet hogy körülbelől ugyan annyi nap alatt végeztek volna el, feltenni nem lehet.

Elösmerem nagy figyelemre méltó voltát azon erősségnek, melyet Pray és Sinai Jornandes tudósításának alapján, a Widicula megöletésének helyéből állítanak fel. Igaz, hogy a gothok birodalmának határa nyugotfelől a Tisza volt, a Sarmatákat pedig a Karpát hegyek választották el ezeztől, s ebből csakugyan valószínűen lehet következtetni, hogy Widicula megöletése vagy sarmata, vagy goth földön történt, tehát a Tisza és Duna között semmi esetre sem történhetett, miután ez, sem sarmata, sem goth föld nem vala. Ezen vélemény azonban, eként feállítva és támogatva, aligha több alapos gyantásnál; mert avagy nem lehetséges-e pl. az, hogy a gothok serege akkor, midőn Widicula megöletett, nem saját hazájában, hanem valamely más fejedelem zsoldjában, idegen földön táborozott. Szükség volna tehát a Widicula megöletésének körülményeit, bővebben felderíteni a végre, hogy belőle egészen biztos érvet állíthassunk fel.

Megvallom, hogy engem, talán mindenek felett leginkább meglepett a Sinainál és Pázmándinál előforduló Etellaka; mert ez már határozottan és egyenesen Etele lakhelyére, még pedig épen az általunk keresettre utalna. Pázmándinál azonban, minden legkisebb forrás-kimutatás és bizonyíték nélkül fordulván elő: kevéssel ér többet a Perecsényi Nagy Lászlóék Attila közénél. Sinai már régi határjárási okmányokra utal, de azoknak sem korát, sem hol létét, sem saját szavait ki nem mutatóván, igen kevéssel érdemel több hitelt Pázmándinál; s ha figyelembe vesszük, hogy előadásában némi ellenkezés és zavar is van, a mennyiben egy felől ama régi okmányokra támaszkodik, másfelől az mondja, hogy az a praedium még ma is, — *hodie-dum*, — Etelakának hivatik, holott ezen nevezetnek, mint saját gondos vizsgálatom és biztos tudomásom után bátran állíthatom, sem az emberek emlékezésében, sem Debrecen, Böszörmény és Ujváros levéltáraiban, semmi legkisebb nyoma nincs: mindezekből azt következtethetjük, hogy

csak tartalmukat hallhatta, ¹⁾ s e mellett az ügynek másként sem járt végére, mert különben sem az okmányok részletesebb idézését el nem mulasztotta volna, sem magával ellenkezve, azt nem állította volna, hogy az említett puszta, még ma is Ethelakának hivatik. Sinai ezen érvének ingatag voltát érezhette Budai Ezsaiás is, mert egyedül ennek lehet tulajdonítani, hogy noha Sinait a Kakatig és Hortobágyig elkísérte: *Etellakát* még csak felemlíteni is tartózkodott. Nem szükség bőven kimutatni téveteg voltát Sinai azon szó elemzésének is, melylyel Ethelakát boncolja és értelmezi. Ő még nem sejtette, hogy nyelvünkben a „lak“ nem csak ige-tő, hanem fő név is, s ezért volt kénytelen Ethe-lakát, *Ethele lakta föld*-ből ügyetlenül és alaptalanul öszverántani; holott az ő korában, létezett már *Lak*, *Szép-lak*, *Ujlak*, *Nagylak* stb. a melyekben hogy a *lak* nem ige, hanem főnév, egy tekintetre beláthatta volna.

Mindezekből láthatja a tisztelt olvasó, hogy Prayék és Sinaiék véleménye, *ugy a mint védve van*, semmivel sem különb a Jász Berénybe vezető véleménynél, és egyáltalában nem képes arra, hogy bennünk kétségtelen hitet és meggyőződést költessen fel.

X.

Egy új vélemény.

Meggyengítvén e szerint, sőt lerontván mindazon véleményeket, melyek ez ideig, Etele birodalmi székhelyét kimutatni törekedtek, s bebizonnyítván azon érvek tarthatatlan voltát is, melyekkel Prayék, a maguk he-

¹⁾ Azon észrevételemet s illetőleg vádatát, miszerint Sinai, a kérdéses okleveleket nem is látta, vagy legalább nem olvasta, az előadottakon kívül az is bizonyítja, hogy azon oklevelek, egyáltalában nem határjárásaiak mint Sinai véli és mondja, hanem, a mint alább egész terjedelmökben is meglátandjuk, egészen más neműek. — Honnan jutott tehát Sinai, ezen kérdéses nagy fontosságú oklevelek tartalmának s illetőleg az Etallakának híre hallására? Ezen kérdésre, egy ezen ügy iránt nagy érdeklélssel viseltető derék művelt férfinak értesítése, s a magam bővebb nyomozása alapján is, azt felelhetem, hogy éppen Sinai virágzása korában, élt Debreczenben egy jeles ügyvéd, a már most késő vénségre jutott, s elfeledve élő, de egykor a magyar régiségek iránt tudományos érdeklélssel viseltető Kis Nagy Gábor, aki a Macs és Hegyes nevű pusztákat, melyek mint kimutatandom, éppen Etellaka közelében fekszenek, Debreczen városától, Gróf Gyulai számára kiperelte; — ő általa juthatott Sinai e kérdéses adat hiányos tudomására. Azonban, Nagy Gábor is aligha volt, a kérdéses okmányok birtokában; mert midőn az ő kezéből és birtokából, több rendbeli oklevelek bementek Fehér György Codex diplomaticusába: az Etel lakát tartalmazókat nem találjuk abban, pedig bajos feltenni, hogy ezen, más tekintetben is érdekes okmányok közlését, akár Nagy Gábor, akár Fehér György elmulasztotta volna, midőn a Codex diplomaticusba, még egyszerű kivonatokat is felvételtek Szirmaytól és másoktól.

lyes célfelé törekvő véleményét támogatták: nincs egyéb hátra, mint vagy kimondani azt, hogy a fentmaradt adatok nem elégségesek arra, hogy azokon Etellakát valahol felépíthessük, vagy tetteleg megcáfolni ezen kétséget, az által, hogy egy új véleményt állítunk fel. Én ez utóbbit kísértem meg. Véleményem, a mint ezt magam, jó eleve kifejeztem, végeredményére nézve nem új ugyan, mert mások is keresték már Etellakát azon tájékon, a hol én azt kimutatni törekszem; érveire és menetelére, s tulajdonképpen egész mivoltára nézve azonban, csakugyan egészen új ezen vélemény, mert többrendbeli eddig épen nem ösmert adatokon, s minden részleteket kellően méltatni törekvő észleléseken és nézeteken épül fel, a mint ezt maga a tisztelt olvasó belátandja, ha az általam híven közölt eddigi véleményeket, a következőkkel egybe hasonlítandja.

1. Priscusék útja, a három megnevezett folyamig.

Hogy Priscusék útja, Konstantinápolyból kiindulva, egyedül azon irányban ment, melyen, miként századokkal ez előtt, úgy még ma is, észak nyugoti irányban, egy nagy országut vonul a Dunának: túl van minden kétségen; mert maga Priscus felemlíti, utjoknak pontjaiul a mai Sófia helyén eső Serdikát, s Naissust vagy Nissát; visszatérési s Konstantinápolyhoz közeledő utjak pontjaiul pedig, szinte világosan felhozza a kijelölt vonalban eső Philippopolist (ma Philippopel) és Adrianopolist (ma Adrianopel). Konstantinápolytól tehát egészen Nissáig, kétségtelen a Priscusék útjának vonala, s így csak az az első fő kérdés, hogy Nissától mi irányban haladtak a Duna felé, s micsoda ponton mentek által ezen? Hogy Priscusék Nissától nyugoti irányban, tehát nem a keletre eső Viddin vagy Orsova felé haladtak, — mint némelyek vélték, — onnan bizonyos, mert maga Priscus mondja, hogy a Dunához közeledő utjokban, az lepte meg és hozta zavarba őket, hogy a feltámadó napot, az ut csavargása miatt magukkal szemben pillantották meg, a mely megjegyzés világosan mutatja, hogy utjok kitüztött valódi iránya szerint, az lett volna természetes, hogy a nap látok megett támadjon fel; s hogy még is az ellenkező történt, azt maga Priscus az ut csavargós voltának tulajdonítja. Északnyugot felé haladván tehát Nissától: utjak más bizonynyal nem lehetett, mint az, mely, mint a Morava partjain vonuló fő országut, mai napig fenáll, s melylyel vagy egészen, vagy igen sok ponton épen egyezett a Moesiából Dáciába vezető római utak egyike, s melyen az 1553-ba Konstantinápolyba utazott Veránc is, a maga saját utleírása szerint haladott.¹⁾

¹⁾ A Dunát átmetsző s Dáciába vezető római utak egyike az volt, mely a Fehér templommal s Új Palankával csaknem átellenben a Duna tulsó partján eső Gradistie vagy Gradiska helyén metszette által a Dunát, s a két partot fahiddal kötve össze, a hely, mely e ponton feküdt Ad Pontes nevet viselt. Ezen út a Bánáton keresztül Erdély Ország felé megy azon pontig, hol a Temes és Bisztra folyamok összeérnek,

A római utnak a Veránkorabelivel s a maivali ezen egyezése, tényleg és világosan bizonyítja azt, mit a dolog természete is igazol, hogy t. i. a főbb országutak, századok sőt ezredek folyamán folyvást fennmaradtak, részint azért, mert maga a tájék természeti fekvése jelölte ki s tette változhatlanokká őket, részint azért, mert azon esetben is, ha valamely ország feldulatott s lakosai elűzettek, nem igen gondolhatni oly érdeket, mely a győzedelmes népet arra indíthatta volna, hogy a már meglevő s készen talált országutakat, mindenkor megváltoztassa vagy lerombolja. Ezen nézetben találja a tisztelt olvasó igazolását azon eljárásomnak, miszerént a Priscusék útjának kijelölésénél, a természeti körülmények által feltételezett s ma is fenálló országutakra lehető tekintettel vagyok.

A kijelölt fő uton haladó Priscusék, vagy Gradistyénel lépték át a Dunát, hol a római korban egy fahíd állott, s hol az említett római ut a Dunát átmetszette,²⁾ vagy Szendrőnél, hova a Veranc útja is vezet. Az első nézet azért ajánlatos, mert ekkor a Duna után a Karasch folyamot is át kellett lépni Priscuséknak, s így azon körülmény, miszerént a Duna után több folyamokra akadtak, könnyebben kimagyarázható lenne, mint különben; meggyengíti azonban ezen nézetet az, miszerént Priscusék Gradistye felé

s hol hajdan Tiviseum nevű város állott. Ezen utat tehát, csak Nissától a Dunáig, vagy annak közeléig követhették Priscusék, mert a Dunától oly irányt vesz, s oly tájékokon vonul ez, melyek Priscus útleírásával meg nem egyeztethetők. — A második dáciai út, ott vágta keresztül a Dunát, hol ma Columbina, vagy Mala Columbina áll a tulsó parton, s Dácia keleti határain végig vonulva, Tiviscumnál egyesül az első uttal, s innen tovább megy Erdély országnak. A harmadik Severin és Csernec táján vonult keresztül a Dunán, hol a Traján híres hídja állott, s innen kelet felé Oláh országnak, majd Erdély országnak iránylott. Mannert. *Geographie der Griechen und Römer*. 4-ter Th. Nürnberg. 1795. 191—214. l. l. Katancsich. *Orbis antiquus ex tabula itineraria etc. Pars. I. Budaë. 1824. XLVI. XLVII. 368. stb. l. l.* — Veranc 1553-diki útja, a mint az ő részletes leírásából, s az általa megnevezett helyekből kitetszik: open az vala, melyet Priscusék követtek; még pedig nem csak a Dunától s illetőleg Szendrőtől Nissáig, hanem innen Kostantinápolyig is. Veranc azonban a római utat, csak a szendrő-nissai út közepe táján Jagodina körül vette észre s így nyilatkozik arról: „Proinde hoc primum loco, hospite nostro nobis referente, didicimus, viam, qua pergabamus, stratam esse in romanum morem, et Trajanum appellari, sumereque initium apud Belgradum et ad Constantinopolim desinere. Miratus sum tantí imperatoris memoriam adhuc apud tam rudes barbaros superesse. Verum non animadversa hac via a Belgrado ad hunc pagum, vel quod sit alio translata, vel terra obruta, diligentius illam deinceps observavi, et comperi rem ita esse.“ etc. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar akad. Irók II. Pest. 1857. 228. stb. lapokon, Veranc azonbau, körülbelől sőt valószínűen azon utat vélte Belgrádfelé vonulónak, mely Gradistienél ment át a Dunán.

²⁾ Ezen fahíd azonban Priscusék utjakor már bizonyosan nem állott fent; mert ha fenállott volna, sokkalinkább ezen, mint dereglyéken fogtak volna átmenni Priscusék, s ezen körülmény teszi valószínűvé azt is, hogy a római kőútnak, a híd közelében lévő része akkor már elenyészett, s e helyett a Morawa partján vonuló s Szendrőnek irányuló természetes országutat követték az utazók.

térése, már elhajlanék utjoknak említett bizonyos irányától, a melyet elhagyni s Gradistyéhez térni azért sem kényszerültek, mert az ő idejükben, az említett dunai fahid, már aligha fenállott. A Szendrőnél való átkelést az is döntőleg javallja sőt bizonyítja, miszerént az erdős lapály, melyet Priscusék, Dunán való átkelésük előtt értek, e ponton épen feltatálható, míg Gradistyénel inkább pusztá hegyeket értek.³⁾

A Dunán átkelve, ki nem jelölt irányban, hetven stadiont, vagyis 1 és $\frac{3}{4}$ német mértföldet haladtak, s megállapodtak. Ezen megállapodási pont, az ut távolságát véve föl, a *Balkanistie* falu pontjánál lehetett. Innen más nap kilenc órákor, vagyis a mi számításunk szerint, délutáni három órájában értek Etele táborhelyéhez. E pontra már, valamint a következő még nagyobb fontosságú pontokra nézve is, azt kell előlegesen megállapítanunk: mennyi utat tehettek Priscusék egy nap s illetőleg egy óra alatt.

Maga Priscus mondja, hogy ők teherhordó állatokkal, tehát nem szekeren, hanem önmaguk lóháton utaztak, pogyászaikat pedig, melyek között a számos, ajándékol adandó eszközök is valának, másnemű teherhordó állatok, pl. tevék, vagy öszvérek vitték utánuk, de tőlük el nem maradva.⁴⁾ Ily körülmények közt ők gyorsabban nem haladhattak, mint egy közepszerű gyalog ember szokott haladni. Egy ily gyalog ember pedig, mint ezt bárki, maga is megpróbálhatja, egy első perc alatt száz, egy óra alatt hatezer, két óra alatt tizenkétezer lépésnél azaz egy földrajzi vagy német mértföldnél többet nem haladhat. Sőt közönséges fölvétel szerint, még a gyors gyalogló ember sem igen haladhat két óra alatt többet egy német mértföldnél. Ezen fölvétel épen öszvevág Priscus azon adatával is, miszerént *Serdica* Konstantinápolyhoz jó gyalogló embernek 13, *Nissa* a Dunához, — nev. annak Szendrőnél eső révéhez 5 napi járó földre van; mert *Serdica* Bizánchoz, a legegzenesebben mérve, hetven, az ut csavarulataival pedig mintegy 80 mértföld lehet, s ha ezt a napok számával 13-al elosztjuk: kijő hat és $\frac{2}{13}$ mértföld, tehát több mint tizenkét órai ut, mint a

³⁾ Ezen vidékről nézeteimre nézve, támaszkodom leginkább azon terjedelmes és lehető részletes földabroszra, melyet *Grisellini*, *Geschichte des temesvárai Banats*. *Wien*. 1780. című művéhez mellékel. — Nem tartván egészen megdöntöttnek annak lehetőségét, hogy Priscusék Gradistyénel lépték át a Dunát: kijelölöm röviden azon út irányát is, melyet e ponttól Priscusék követhettek. A Duna parttól tett hetven stadionnyi út után *Kuschienál* állapodhattak meg. Innen másnap délután, miután a *Karasch* folyomat átlépték, *Ulmától* délkeletre, a homokos halmok nyugoti oldalánál találhatták Etele táborát. Innen az *alibunari* s *illancsai* mocsárok mellett az ország északi része felé haladván, darab idő múlva, pl. *Dobricánál* más útra azaz nyugot felé a *Temesnek* fordultak, s utjuk e tájon egyesül azon vonallal, a melyen őket Szendrőtől a *Temesig* vezetem.

⁴⁾ „Lovainkat s többi teherhordó barmainkat jól tartottuk;“ „... „midőn már podgyászaink a barmokra fel voltak rakva;“ mondja maga Priscus: *Szabó Károly* i. h. 562, 555. t. l.

mennyit t. i. a Priscus jó gyalog embere naponként haladhat; — Nissa továbbá, a Duna említett pontjához egyenesen mérve husz, a csavarulatokat is felvéve legfeljebb 25 mértföld, melyszerént egy napra öt mértföld esik, s ennél, azaz tíz órai utnál többet, Priscusék egy napi haladásaul bizonyosan nem is vehetünk fel, mert ha reggeli hat órától kezdve, esti hat óráig utban valának is, kéthárom órát mindenesetre a barmok pihentetésére szántak, s így ők egy nap alatt 8—10 órai utnál, tehát négy vagy öt német mértföldnél többet nem haladhattak.

Ezen számítás szerint Etele táborhelyéig, ha a kilenc órából kettőt pihenési időül veszünk fel: 3 és fél mértföldet haladtak Priscusék, s így Etele említett táborhelyét, azon ponton találhatták fel, hol Páncsovától északra, *Kakopei* vagy az ösmeretesebb *Cserepaja* fekszik. Innen az ország északi része felé, tehát azon irányban haladtak, melyet a Cserepajától Usdin fele vezető országot mégma is jelöl, s miután egy ideig, körülbelül 3—4 mértföldnyi uton ezen irányban mentek, egyszer csak más irányra térnek, sük térségre s folyamokra akadnak.

Priscusék eddigi útjának ezen kijelölt iránya és pontjai, nem csak a megállapított idő és utnértékkel teljesen egyeznek, de a tájék fekvéséből is, mintegy szükségesképen következnek. Ezen iránytól keletre ugyanis, előbb homokhalmokat völgyeket, majd terjedelmes mocsárokat értek volna, melyeken nem mehettek és nem is mentek; ha pedig a kijelölt iránytól nyugot felé esett volna utjuk: akkor a Temest, mindjárt a Dunán való általmenetelök után kevés idő múlva, pl. Páncsovánál már elkellett volna érneök, holott ezt, Priscus világos előadása szerint, csak későbbben s több mértföldnyi ut után érték el. Haladtak tehát Szendrőtől előbb északnyugoti, majd egyenesen északi irányban a Dunavicával és Temessel mintegy párhuzamosan; ama más irányra fordulás pedig, nem történhetett más mint nyugot felé, mert egyedül itt találhattak sík földet és nagy folyamokat.

2. A három megnevezett folyam.

E három folyamnak legelőbb is nevét, vagyis nevök valódi alakját kell megállapítanunk, Priscusból és Jornandesből egyiránt, mert hogy Jornandest e ponton nem csak mellőzni nem szabad, sőt Priscus fentmaradt töredékeivel egyenlő tekintélyűnek kell tartanunk: azt már fentebb a maga helyén eléggé kimutattam.

Hogy a Drékon, mely Priscusnál Anatolius és Nomius későbbi követségének leírása folytán⁵⁾ *Drégkon*, azaz: *Drénkon* vagy *Drékkon* név alatt fordul elő, tökéletesen egy a Jornandes *Driccájával*, tul van minden kétségen. Jornandes a későbbben úgy nevezett Reuchlinféle olvasást követi, s ezért nála az *η*, i gyanánt hangzik, a *g*-t a *k*-ba olvasztja, s ez okon a *k*-t megkettőzteti, a mint ezt e két inyang benső rokonságánál fogva min-

⁵⁾ Scriptores historiae byzantinae. i. h. 42. l.

den nyelv teszi; a hellen *on* végzetet elveti, s helyette a latin *a*-t teszi. — Ezen folyam nevének szóban lévő három alakját tehát, s ezek közül különösen a két utóbbit t. i. a *Drégkon*-t és *Dricca*-t egyiránt jogosítottnak s megállapítottnak tekinthetjük.

Hogy a Priscus *Tiphésas*-a vagy *Tifésas*-a, a Jornandes *Tibisia*-jával szintén tökéletesen egy: első tekintetre meggyőződhetünk felőle, szerepelvén itt az *f*-nek mint ajkakhangnak az *ö* egyik testvérévé *b*-vé való igen gyakori átváltozása; a Reuchlinféle olvasás, s a hellen *ász* végzetnek egyszerű és szokott latin *ia*-vá való átváltozása. Ezen névnek hellenes és latinos alakját tehát, egyiránt jogosítottnak és megállapítottnak tekinthetjük.

A Priscus *Tigas*-ánál már, mulhatatlanul leirási vagy nyomdai vétséget kell felvennünk, azt t. i. hogy a Priscusnál eredetileg álló ζ —zeta—, a hozzá hasonló alaku γ -vé, — gamma — cseréltetett át, s így lőn az eredeti és valódi *Tizas*, *Tigas*-sá ferdítve. Hogy itt valóban vétség és ferdítés történt: abból következtethetjük, mert Jornandes művének azon három kiadásában, s illetőleg codexekben, melyből én ezen pontot ösmerem,⁶⁾ a kérdés alatti név, egyezőleg mint *Tysia* fordul elő, az *as* hellen végzet, itt is latin *ia*-vá változván. Ezen nézetnek nemcsak tartható, de biztos és szilárd voltát, a folyamok mindjárt következő gyökeres meghatározása is igazolandja. Ezekszerént ezen folyam nevének kiigazított hellenes alakja *Tizas*, latinos pedig *Tysia*, vagy *Tizia* leend.

A folyamok egymásutáni következése Priscusnál ez: Drékon, Tizas, Tifézas; Jornandes említett három kiadásaiiban pedig ez: Tizia, Tibizia, Dricca; tehát egymástól annyira eltérő, hogy bármelyik sorozatot is Priscusék utvonálának meghatározásánál, szabályzónak és döntőnek nem tekinthetjük. Azt azonban előlegesen megemlíthetem, hogy a Priscus sorozata épen azon rendben áll, a melyben, a kérdéses folyamokat Priscusék, mint meglátandjuk, visszatérési utjokban egymásután találták, s valószínű is, hogy Priscus, ki utleírását hazatérte után készítette, a visszatérési sorozatot, habár nem helyesen is, azért használhatta és használta, mert ez, élénkebben volt emlékezetében. Egyébiránt e sorozatra, bár miként álljon az, nagy sujjt nem helyezek; sokkal nagyobb fontosságu, sőt döntő itt, a kérdéses folyamok felkeresése és meghatározása, a mi is ime következik!

A) A Priscus *Tifezas*-a, a Jornandes *Tibisia*-ja, s a *Tibiscus*, épen nem a *Tiszát*, hanem a *Temest* jelenti.

Láttuk mindenütt a maga helyén, hogy mindazon tudósok, kik a Priscus és Jornandes által megnevezett folyamokat meghatározni akarták,

⁶⁾ Érttem a Muratoriét s az eltérésekre nézve ahoz felvett Garetiusét, s végre a Fornerius parisi kiadását, a melyből a kérdéses pont idézve van: De prima expeditione Attilae regis hunnorum in Gallias. Carmen epicum seculi VI. Lipsiae. 1780. 10. l.

minden bővebb vizsgálat és okadatolás nélkül, a Tifezast Tibiscusnak, azaz a mai Tiszának vélték és állították. Reánk tehát jelenleg azon nagy feladat vár, hogy kimutassuk azt, miszerént a Tisza Tibiscusnak egészen alaptalanul neveztetett a mult századokban, mert e nevezet, valamint az ezzel rokon Tifezas és Tibisia is, egyedül a mai Temest illeti.

Ezen állitmányom mellett első és főérv az, hogy a *Tisza, saját okleveleinkben s krónikáinkban, Szent István korától kezdve egészen a XV-ik század végéig, soha Tibiscusnak nem neveztetik*. Hogy ezen állitmány megnyerhesse a tisztelt olvasó és bíráló előtt a szilárd alapot, ime rendre elsorolom Fehér György Codex diplomaticusából, az oklevelek kijelölésével azon neveket, melyek alatt azokban a Tisza előfordul:

Tiza.	1036.	I. István.	Cod. dipl.	Tom. I.	328. 1.
Tiza, Tyza.	1075.	Gejza.		Tom. I.	433.
Tiza.	1124.	István.		II.	73.
Titia.	1138.	Béla.		II.	104.
Thica.	1158.	Gejza.		II.	149.
Thicia.	1158.	Gejza.		II.	149. Thicie ripa. ⁷⁾
Ticia.	1209.	Innocent. III.	Vol. 1.	95.	1.
Titia, Tycia.	1224.	Jula Palatinus.		III.	1. 470.
Tycia, Tyza.	1224.	—	—	III.	1. 474, 475.
Thicia.	1228.	András		III.	2. 126.
Ticia.	1231.	András		III.	2. 229.
Titia.	1238.	Béla.		IV.	1. 109.
Tycia, Ticzia.	1248.	Béla.		IV.	2. 18.
Tyza.	1252.	Zágr. kápt.		IV.	2. 169.
Ticzya, Titzia.	1254.	Béla.		IV.	2. 227.
Titia.	1257.	Béla.		IV.	2. 425.
Tycia, Titia.	1261.	Béla.		IV.	3. 37.
Tycia.	1265.	Béla.		IV.	3. 181.
Titia.	1266.	Béla.		IV.	3. 319.
Ticia.	1270.	Capit. buden		V.	1. 84.
Titia.	1272.	István.		V.	1. 241.
Tycia.	1178.	Cap. agr.		V.	2. 482.
Titia.	1279.	László.		V.	2. 514.
Thicia.	1280.	Cap. Tran.		V.	3. 52.
Tycia.	1280.	Cap. buden.		V.	3. 59.
Tyscia.	1280.	Cap. Varad.		V.	3. 60.
Tycia.	1281.	Math. Comes.		V.	3. 104.

⁷⁾ Krónikásainknál s különösen okleveleinkben, temérdekszer fordul elő: aqua, fluvius, ripa etc. Tycie, tehát a kor helyes írása szerint egyszerű é-vel, — melynek szótöve, bizonynyal nem lehet más mint a Tycia.

Tyscia.	1283.	Ladis. nob.	V. 3. 179.
Ticia.	1286.	László.	V. 3. 321.
Ticia.	1300.	Cap. bud.	VI. 2. 297.
Tytia.	1301.	Vencesl.	VI. 2. 302.
Tycia.	1264.	Magist. Was.	VI. 2. 388.
Tytia.	1272.	Ist.	VII. 2. 20, 21.
Tycia.	1211.	Conv. lelesz.	VII. 5. 206, 207.
Ticia, Titia.	1270.	Lamb. ep. agr.	VII. 5. 367.
Tycia.	1279.	Cap. agr.	VII. 5. 369.
Tycia.	1267.	István.	VII. 5. 588.
Titia.	1301.	Vencel.	VIII. 1. 65.
Thitia.	1315.	Capit. Varad.	VIII. 1. 579.
Tysa.	1318.	Károly.	VIII. 2. 147.
Tycia.	1319.	Károly.	VIII. 2. 214.
Ticzia.	1320.	Cap. agrien.	VIII. 2. 262.
Titia, Tytia.	1322.	Károly.	VIII. 2. 324.
Tycia.	1309.	Gentilis.	VIII. 5. 58.
Ticia.	1335.	Cap. agr.	VIII. 7. 280.
Tisza.	1347.	Cap. agr.	IX. 1. 532.
Titia.	1347.	Nicol. palat.	IX. 1. 548.
Ticia.	1366.	Steph. Bubek.	IX. 3. 635.
Titia.	1377.	Cap. bud.	IX. 4. 436.
Tycia.	1374.	Cap. agr.	IX. 4. 610.
Ticia.	1378.	Cap. agr.	IX. 5. 282.
Tissa.	1366.	Conv. lelesz.	IX. 5. 650.
Titia.	1390.	Zsigm.	X. 1. 583.
Tycia.	1400.	Zsigm.	X. 2. 778.
Tyza.	1399.	—	X. 3. 224.
Tiza, Thiza, Tisza.	1415.	Zsigm.	X. 5. 611.
Titia.	2421.	Conv. gran.	X. 6. 419.
Ticia.	1422.	Cap. bud.	X. 6. 502.
Titia.	1423.	Gara palat.	X. 6. 580 ⁸⁾

Ticia.	1462.	Mátyás. Palugyai. Magy. or. leirása. II. 183.
Titya.	1473.	Mátyás. Palugyai. II. 183.

Mindezekkel meg nem elégedvén, még más, eddig ösmeretlen néhány oklevélből is⁹⁾ közölhetem a Tisza nevét; nev.

⁸⁾ Ezen sorozatból megitélheti a tisztelt olvasó, mily roppant hiányos lehet Jerney Magyar nyelvkincese, melyben a Tisza az Árpádok korából, csupán kétszer fordul elő. E pontnál pedig, még azt is meg kell jegyeznem, hogy az általam kijelölt oklevelek közül igensokban, nem csupán egyszer, de többször is előjő a Tisza neve.

⁹⁾ Ezen okleveleknek hivatalos kivonatát bírom a leleszi országos levéltár-

Tichia.	1258.	Béla, s későbbben: 1342. Erzsébet.
Tycia.	1337.	Váradí káptalan.
Tysa.	1354.	Határjárás Gáván, Szabolcsmegyében.
Tyza.	1366.	Ó varsányi határjárás.
Tycia.	1389.	Bustahai határjárás.
Tycia.	1390.	Apsai határjárás.
Tycia.	1400.	Határjárás Zalkán, Atyán és Adonyban.
Tycia.	1418.	Veresmarti határjárás.
Tycia.	1424.	Berceli határjárás.
Thycya.	1430.	Apáthi határjárás.
Tycia.	1435.	Szentmártoni határjárás.
Ticia.	1451.	Határjárás Szabolcsmegyében.
Thycia.	1467.	Eszenyi osztály.
Thycia.	1467.	Apornál, Csongrád megyében.
Tycia.	1476.	Szerződvény Homonnai Simon és László közt.
Thycia.	1476.	Kinisenél, Szabolcs megy.
Thycia.	1496.	Panyolai határjárás.
Ticia.	év nélkül	Zsigm. korából, Szamosszegre vonatk.
Thycia.	1511.	Szabolcsm. határjárás.
Ticia.	1514.	Geuri s bezdédi határjárás.
Tycia.	1524.	Ibronyánál Szabolcsm.
Thicia.	1549.	Szigeti határjárás.
Ticia.	1552.	Határjárás Mármarosban.
Thicia.	1560.	Kis tárkányi határjárás.
Thycia.	XVI. század.	Osztály Gulácson s Tivadaron.

Mindezekhez érdekes s felállított tételünkkel tökéletesen egyező néhány adatot lehetne még szedni Szirmainak Zemplén, Ugocsa és Szathmár megyékről írott műveiből, melyekből azonban a főbb pontokat a Cod. dipl. után, már felhasználtam.

De lássuk már legrégibb krónikásainkat!

Tyscia, Thysia, Thyscia, Thiscia, igen sokszor Anonymus Belae regis notariusnál. Cap. 11, 16, 17, 20, 21, 22, 28, 31, 32, 38, 39, 40, 41, 50.

Ticia, Rogernál, Carmen miserab. Cap. 8.

Tiza, Tize, Kézánál. Endlicher. Monumenta arpadiana. 1849, 90, 91. ll.

ból, s megszereztem és besorozom őket azért, hogy a 15-ik és 16-ik század folyamáról, melyek közül az elsőre igen kevés, a másodikra pedig éppen nem terjed ki a Codex diplomaticus, minél több adatokból tájékozhatjuk magunkat, s a Tibiscus előfordulásának idejét, lehető pontossággal kijelölhessük. Teljes hitelű értesülésem van arról is, hogy a leleszi országos levéltár számos okmányában, 1551, 1569, 1570, 1571, 1574, 1575, 1582, 1588 évekről Transthicialis, Transthibiscialis, Transthiscinus, Thicialis; Thibiscialis kifejezések, váltakozva fordulnak elő, a mi mutatja, hogy a Tisza bitorlott neve Tibiscus, még ekkor sem gyökerezhetett meg egészen.

Tiscia, Tyscia Thurocinál. Cap. 28, 52, 57.

Ticie, Tiza, Tiscia, Ticia, Thicie, Tice, Thicia stb. Szeremi Györgynél:
Magyar tört. emlékek. Írók. 1. Pest. 1857. 12, 123, 126, 185, 186,
187, 242,—244, 317, 318, 342, 343 stb.

Ime ezen neveken fordul elő, s *Tibiscus* név alatt sohasem tűnik fel Tiszánk öt század folyamán; a mely tényből már magából azt kell következtetnünk, hogy Tiszánknak Tibiscus neve, a kijelölt századok folyamán, hazánkban nem létezett; mert ha létezett volna, lehetetlen feltenni, hogy az oklevelek és krónikások közül, habár csak néhányszor is, ne használta volna valamelyik e nevezetet, épen úgy, mint a Dunának Danubius és Ister, s a Körösnek Chrysus nevét, általában használták.

Hazai íróink közül, eddigi tudomásom szerint, az olasz eredetű, s hazánkba Mátyás korában jött s megtelepedett Ránzán Péter volt az első, ki „*Epitome rerum hungaricum*“ című művének földrajzi bevezetésében *Tibiscus*-nak nevezi a Tiszát.¹⁰⁾ Ránzánt követték aztán Bonfin a XV-ik, Oláh Miklós, Veránc, Istvánfi, Forgács és mások a XVI-dik század folyamán.¹¹⁾ Okleveleink közül pedig, egy 1550-ben kelt s szabólcsmegyei Apáthi helységre vonatkozó határjárási okmány, nevezi tudtom szerint először a Tiszát *Tibiscus*-nak; egy 1553-dik évi zarvazói — Mármaros — határjárás *Tibiscus*-t és *Tichiat* egyiránt említ; egy 1585-ben, Matthissy István csanádi püspök és leleszi prépost által kiadott határigazító oklevélben egyszerűen *Tybiscus* áll; sőt már 1551-ben, Body György leleszi prépost, egy Szoboszlóra és Sziget nevű falura, már most pusztára vonatkozó határjárási okmányban, magyar ország tiszántuli részeit *partes transthibiscinae* névvel nevezi; épen így egy 1582-dik évi, s két 1589-dik évi oklevél is: „*cis et ultra thybiscialium partium*,” kifejezéssel él.¹²⁾

¹⁰⁾ Schwandtner. *Scriptores rerum hungaricarum*. Tyrnaviae. 1765. Pars I. 551. l. „*Trans Tibiscum fluvium est Zabolcsiensis et Zolnocensis comitatus*.” etc. Szintigy a Ranzannal egykoru Bonfin: Dec. II. Lib. 2. „*Geyza, profligato exercitu suo terga vertit. Transmisso Tybisco in Tokaydum agrum aufugit*.” S ha a Bonfin műve, talán néhány évvel előbbi mint Ránzáné: akkor ő az első, kinél a Tisza, *Tibiscus* néven jó elő.

¹¹⁾ Bel. *Adparatus ad historiam hungariae*. Posonii. 1735. Nic. Oláhi, Hungaria. F. L. „*Tibiscus ducit ortum, ex occidentalibus carpathici montis radicibus*.” etc. — Wrancius. *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*: Magyar tört. emlékek. Írók. II. Pest. 1857. 125. l. „*Daci, usque ad Tibiscum, qui olim Daciae limes erat, porrigitur*,” s a *Tibiscus* fekvésére nézve idézi egyenesen Ptolemaeust, az általam nem ösmert Volateranus ellen, ki azt írja, hogy a *Tibiscus*, Dacia közepén foly. — Egy XVI-ik századi krónikás kézirat, Kavachichnál: *Scriptores rerum hungaricarum* Budae. 1798. 26. l. szinte *Tibiscus*-t használ széltíre. stb. A külföldi, s XVI-dik század elején virágzott *Aventinus: Annales Bojorum*. Lipsiae. 1710. 303. l. *Ptolemaeus* után szinte *Tibiscus*-t használ, de említ *Tissa*-t is.

¹²⁾ Ezen oklevelek hivatalos kivonatát is, a leleszi országos levéltárból bírom.

Ránzánnak s vele egyező hazai íróinknak ezen tévedése, nem származhatott másunnan, mint a második században virágzott Ptolemaeusnak nagy hírű földrajzi művéből, a hol a mi Tiszánk, egyenesen hibásan, csakugyan Tibiscusnak neveztetik. A XV-dik század vége felé ugyanis, a classici műveltség ébredését és terjedését tényező s eszközlő ösmeretes körülmények következtében, több római s hellen írók művei között, hazánkban is ösmeretesebbé lévén sőt valószínűen iskolai használatra is felvétetvén Ptolemaeus műve: nem csuda, ha Ránzán, a mint ezt nevezett művében maga is egyenesen bevallja, Ptolemaeust követi,¹³⁾ s ha hazánk tudósai, elhagyva az ötszázados alapos hagyományt, a Ptolemaeus hibás Tibiscusát vették fel Tiszánk nevéül. Egyébiránt, hogy ezen felvétel nem egyszerű, s talán nem minden kétség és vita nélkül történt, biztosan következtethetjük részint abból, hogy még a XVI-dik században is vannak oly forrásaink, melyekben a Tibiscus nem használtatik,¹⁴⁾ részint a derék Erdősi Jánosnak egy ide vonatkozó megjegyzéséből, melyben t. i. a Tiszáról azt mondja, hogy azt: „alii *Tiscium*, alii *Tibiscum appellandum censent*.“¹⁵⁾

A XV-dik század előtti s eddig ösmert minden földrajz és történetírók között, csak egyedül Ptolemaeusnál fordulván elő a Tiszának Tibiscus neve, s egyedül ő tőle eredvén a már negyedik százados tévelygés: látni való, hogy az ő hibáját kell kimutatnunk és megcáfolnunk, a végre, hogy vele együtt minden követői meggyőzöttesenek, s Tiszánkról, az őt nem illető Tibiscus név letöröltessék.

Ptolemaeus. Geogr. Lib. III. Cap. VII. a metanasta jászok határaitól szólván, mondja, hogy azok határa keletről: „Dacia, juxta ipsum Tibiscum fluvium, qui ad orientem versus sub monte Carpato desinit.“ Lib. III. Cap. VIII. Dácia határaitól szólván, mondja hogy az terminatur „ab occasu Jazygibus metanastis juxta Tibiscum amnem; a meridie autem ea parte Danubii, quae est a divertigio Tibisci amnis;“ ugyancsak Dáciának fekvéséről szólván: „post divertigium Tibisci fluvii, *Tissa a barbaris appellatus*.“ etc.¹⁶⁾

Ptolemaeus ezen hibája onnan származhatott, mert ő a Tibiscus folyamnevet hallotta, de magának a folyamnak, melyet e név illetett, t. i. a Temesnek fekvését, sőt létezését sem tudta, s arról egy ígét sem szólván: épen annak helyén, a Rhábont, azaz a mai Marost viszi, Dácia északi

¹³⁾ „Placere equidem mihi fateor, Ptolemaei descriptionem.“ Ranzani i. h. 538. l.

¹⁴⁾ Ilyen például Szerémi György naplója, s több kijelölt oklevél. Az igen csekély iskolai képzettségű, együgyű Szerémi György, igen keveset tudhatott Ptolemaeusról, s ezért nem esett kora tudósainak hibájába.

¹⁵⁾ Grammatica hungaro latina. Neanesi. 1539. Kazincinál. Magyar régiségek és ritkaságok. Pest. 1808. 31. l.

¹⁶⁾ Ezen pontot későbbi tóldásnak tartom. Használok Ptolemaeusnak, 1562-dik évi velencei kiadását, melyet Molétius bocsátott közre, s egy 1552-dik évi Baseli kiadását.

részből, egyenesen délnek, a Dunába, szembeszökő roppant tévelgyéssel, a mi már egy maga eléggé mutatja Ptolemaeus parányi hitelét Dácia földrajzában.¹⁷⁾

Ugyancsak Ptolemaeus, említ fel egyszerűen, egy dáciai várost, mely nála *Tibiscum*, a peutingeri táblán¹⁸⁾ s későbbben másoknál pedig *Ti-viscum* néven is jő elő, melynek a hason nevű folyamhali névbéli egyezése semmi kétséget nem hágy a felett, hogy ennek a valódi Tibiscus folyam partján kellett feküdnie. A Ptolemaeust követő geographusok, nem is tették e várost másuvá, mint a mi Tiszánk partjára, azon helyre, hol most Titel fekszik.¹⁹⁾ Szerencsére azonban, oly két római feliratot ástak ki s hoztak napfényre a mult században, melyek midőn egyfelől biztosan megállapítják ama város fekvését; másfelől egészen megdöntik Ptolemaeus s az őt követők tévelgyését. Az egyik felirat, mely Gallienus császár nejének Corneliának emlékeztetere van szentelve, s így a harmadik század közepe tájára esik, *Municipium Tibiscinum*-ról szól,²⁰⁾ mint a melynek tagjai állították ezen emlékkövet, a mely, — mi itt földolog — a *Temes folyam partján* ott találtatott, hol azzal a Bisztra öszvefoly, tehát a mai Karan-Sebestől kissé északra. A másik felirat, mely Marcus Papiriusnak, a dáciai seregek pa-

¹⁷⁾ Az újabb tudósok, látván Ptolemaeusnak e nagy hibáját: az által szeretnének a dolgon segíteni, hogy a Ptolemaeus Rhahonját, a mai Schyl folyamnak vélik, de minden legkisebb indokolás nélkül. Bármiként légyen a dolog: annyi bizonyos, hogy Ptolemaeus, a Temes folyamot magát nem, hanem csak a Tibiscus folyamnevet ösmerte Daciából, s ezt mint ő előtte gazdátlant, a Tiszához csapta.

¹⁸⁾ Katanchics. Orbis antiquus: ex tabula itineraria, quae Theodosii Imp. et Peutingeri audit, ad systema geographiae redactus. Budaë. 1825. P. I. 372. 374. I.

¹⁹⁾ Egyébiránt sajátosság, s bosszantó tévelgyések merültek fel e város fekvésére nézve. Grisellini, Geschichte des temeswarer Banats. Wien. 1780. 281. I. a Maros és Tisza öszvefolyásához teszi ezt, még pedig Ptolemaeusra és Strabónra hivatkozva, — de természetesen minden idézés és hely kijelölés nélkül; holott Ptolemaeus ezen város fekvéséről semmit sem szól, Strabónál pedig ennek neve sem fordul elő. Sulzer aztán: Geschichte des transalpinischen Daciens. Wien. 1781. I-ter Bd. 28. I. cáfolni akarván Grisellinit, s Tibiscumot Titel helyére tévén, oly szavakat idéz Ptolemaeustól, melyeket az sohasem mondott: „Tibiscus fluvius, juxta Tibiscum urbem in Danubium influens.“ Ezeket én, Ptolemaeusnak idézett kiadásai közül egyikben sem találok, s hitem szerint valamely, Ptolemaeus alapján, későbbben készített földrajzi kézi könyvben fordulhatnak elő. — Ily tévedésekkel kell e mezőn küzködni.

²⁰⁾ A felirat eredeti alakja ez:

CORNELIAE
SALONINAE
AVG. CONIVGI
GALLIENI. A. CN.
ORDO. MVNI.
TIB. DEV. NVM

MAIESTATIQ. EIVS. Olvasd: Corneliae Saloninae, Augustae Conjugi Gallieni Augusti Caesaris nostri, Ordo municipalis Tibiscanus, devoto numini, majestatique ejus. Grisellini, i. h. 280, 281. I. I.

ranesnokának, a Tibissus és Duna partjai s a moesiai császári hid felügyelőjének van szentelve,²¹⁾ a Temesbe szakadó Bisztrához s Karánsebeshez szinte közel, Hunyad vármegyében Várhelynél találtatott. Miután tehát ezen emlékek felállításának s találtatásának pontjai, 25—30 mértföldnyire, s így oly távolságra esnek a Tiszától, hogy azt ezen helyekkel kapcsolatba hozni merő képtelenség; s miután a Traján hidja, s az attól Várhelynek (Sarmizegethusa: Augusta Dácica, Ulpia Trajana) vezető egyik római ut, mintszinte azon többi római utak is, melyeknek öszvetalálkozása szinte Várhely közelébe esik,²²⁾ s melyek feletti hadi felügyelet volt tiszte Papiriusnak,²³⁾ az igen távolfekvő Tiszával épen semmi, ellenben a Temessel egyenes érintkezésben vannak: látni való, hogy azon Tibissus, melyről ezen felirat szól, a Tisza épen nem, hanem egyedül a Temes lehetett és volt. — Mióta a régi földrajznak egyik nagy tekintélyű művelője Mannert, kimondotta Tiviscum városról azon nézetet, miszerint az nem a Tiszának, hanem a kijelölt ponton a Temesnek partján feküdt:²⁴⁾ azolta egy tekintélyes és alapos író sines más véleményben. E mezőn méltán legnagyobb tekintélyű írónkat Katanchicsot is, a ki pedig a Tiszának Tibiscus voltához, korábbi műveiben nagy hűséggel ragaszkodik, a Tiviscum, Tibiscum és Tiriscum helyneveknek egyedül a Temes, s épen nem a Tisza partján való előfordulása, ilyen valótlomásra és elősmerésre kényszerítette: „Vajjon mimódon történhetett az, hogy ezen, Temes mellett fekvő városok Tibiscum nevet nyertek? Előttem, ha a körülményeket figyelembe veszem, úgy látszik, hogy a *Temes folyam*

²¹⁾ Ezen felirat eredeti alakja ez:

M. PAPIRIO. M. F. COR.
PRAEF. COH. I. PAN.
IN. DACIA PRAEF.
RIPAE. TIBISSI. DANV.
BII. CVRATORI. PON.
TIS. AVG. IN. MOESIA.
II. VIRO POP. PLEBS
VLPIA TRAIAN.

SAR. PATR. H. M. P. Olvasd: Marco Papirio Marci filio Corneliano, Praefecto Cohortis primae pannonicae in Dacia, Praefecto ripae Tibissi, Danubii, curator pontis augusti in Maesia, Duumviro, Populus plebspue Ulpia Trajana Sarmiz, Patrono, hoc monumentum posuit. Grisellini. i. h. 7. l.

²²⁾ Mannert. i. h. 198, 199. l.

²³⁾ Az itt emlegetett római utak, mintszinte azon hidak is, melyek Maesiából Dáciába vezettek, s melyek közt legfőbb volt a Traján köhidja, nem csak közlekedési hanem hadi s honvédelmi eszközök is voltak, s azon tért, melyet amaz utak átfutottak, délről a Duna, északkeletről pedig a Temes kerítette be, s így igen terméshető, hogy ugyanazon főtiszt, ki Várhelyen székelt, s a Duna partjaira és hidjaira ügyelt, vigyázott egyszersmind a Temes partjaira is.

²⁴⁾ Mannert, i. h. 193. más körülményeket is említ fel, melyekből Tiviscumnak a Temes partján való fekvését kétségtelen bizonyosnak nyilvánítja.

Tibiscus, a Tisza folyam pedig *Pathissus* vagy inkább *Tissus* néven jö elő.²⁵⁾ Nem egészen s minden kivétel nélkül illeti tehát íróinkat azon vád, melyet Schaffarik híres szláv tudós, ugyan kiméletlenül s mintegy kárörömmel szemünk közzé vág, miszerént t. i. egyedül a magyar írók tudatlansága nevezi a Tiszát *Tibiscus*nak, mely név az ő határozott meggyőződése szerént is a Temest jelenti;²⁶⁾ méltatlan mondom ezen vád, mert már Schaffarik előtt belátta s hirdette Katanchics az igazságot, s a tévelygés sem hazánkából származott, hol mint láttuk, öt század folyamán sohasem nevezte-tett a Tisza *Tibiscus*nak, hanem a *Ptolemaeus*ra vakon támaszkodó Ránzán-féle külföldi tudósoktól. Én ezen ügynek gyökeres vizsgálatát, megvallo-m, hogy sem hazai, sem külföldi tudósoknál nem olvastam, azt azonban, nem csak Schaffarik idézett nyilatkozatából, hanem másunnan is valóban vettem észre, hogy a külföldi tudósok, e kérdést már körülbelől eldöntöttnek, s a Temes *Tibiscus* nevét megállapítotttnak tartják. Sprunernek nagyszerű történelmi földabroszain ugyan is, jelesül: a 4-dik századi római birodalmat stb. továbbá a 6-dik s 5—10 századok alatti országhatárokat rajzoló abroszokon, a Temes egyenesen *Tibiscus*, *Tibisia* és *Temeses*, a Tisza pedig *Tisianus*, *Tisia* stb. neveken jö elő.²⁷⁾ Hogy azonban még Spruner sem volt egészen tisztában és bizonyosságban e kérdés felől, onnan világos, mert egyik földabroszán, — 5—10 századi szlávkor, — a Temes *Tibisia* nevéhez kérdőjelt tesz, s ugyanezen földabroszon, a Tiszának *Tibiscus* nevét is felteszi, s így a mit előbb helyesen tett, azt későbbben kétségbehozni s meggyengíteni látszik.

A Temes valódi nevére vonatkozó saját vizsgálatunkból, nincs már egyéb hátra, mint magát a nevet, mind azon idő rendben, a melyben a régi íróknál előfordul, megtekinteni, mind nyelvtani változásait s azoknak természetes voltát kimutatni.

Tibisis, Herodotnál: IV. 49. Ezt ugyan Herodot, hibásan a *Haemus*ból — a mai Balkán — eredeti, s *Thracia* és *Moesia* közzé helyezi, de mi-

²⁵⁾ Katanchics. *Istri adcolarum geographia vetus*. Budae. 1827. II. 294. l. Katanchics itt, azon véleményt is nyilvánítja, hogy a *Tiviscus*, kicsinyítése lehet a Tiszának, s annyit jelent mint kis Tisza, Tizácska, — mi ellen semmi alapos ki-fogásunk nem lehet.

²⁶⁾ Schaffarik i. h. I. 507. l. „Der *Tibisis* bey Herodot, *Tiviscus* und *Tibiscus* auf römischen Inschriften, *Tibisia* bey Jornandes und Gwido, ist nicht die Theis, sondern der Temes, der schon bey *Ptolemaios*, auch *Tomosius* genannt wird, obwohl sich bey ihm, auch der *Tibiscus* findet, sey es aus Irrthum des Geographers selbst, oder seiner Abschreiber.“ Schaffarik azonban, a más hibáját igazítván, szinte nagy hibába esik, midőn azt mondja, hogy *Ptolemaeus*nál a Temes *Tomosius*nak nevezetik; mert ez merőben valótlan, a miről bárki is meggyő-ződhetik, ha *Ptolemaeus*t gondosan megtekinti.

²⁷⁾ Spruner Karl. *Historisch — geographischer Handatlas*. 2-te Aufl. Gotha. 1854.

után csakugyan a Dunába viszi; s miután a nevezett tájakon ennek megfelelő nevű folyam nyomát, a régibb és újabb íróknál nem találhatjuk: nagyon lehetőknek s természetesnek tartom, hogy ez nem más, mint a Herodot által említett tájakhoz közelfekvő Temes. Ezzel hozható kapcsolatba, a Ptolemaeus által szinte Moesiába helyezett Tibisca város is.

Tibissus, Tibiscum, Tiviscum a római feliratokon, Ptolemaeusnál, és a peutingeri táblákon;²⁸⁾

Tifézas, vagy a velencei kiadás eredeti szövegében: Tifizas, Priscusnál.

Tibisia Jornandesnél, s a Ravennai Névtelenénél.²⁹⁾

Timesis Constantinus Porphyrogenetánál.³⁰⁾

Timis, Tymus, Tymes árpádkori okleveleinkben; későbbben rendszerént Themes, Temes.³¹⁾

Ha a Temes mindezen régi neveit figyelembe vesszük, s azok mellől az *is, cus, cum, ia* és *as* végzeteket elvetjük: fent fognak maradni a *Tibis, Timis, Tivis*, vagy *Tifs* alakok, melyeknek testvéri rokonságát s illetőleg jelentésbeli egységét, lehetetlen egy tekintetre be nem látnunk, mivelhogy bennök csupán az egymással lényegi rokonságban lévő, s épen ezért egymást igen gyakran felcserélő ajkakhangok: *b, m, v, f*, váltakozása szerepel. E hangoknak ily váltakozására, nem csak általában véve a nyelvekben, de épen a földrajzi neveknel is gyakori példákat találunk, jelesen: Danubius, Danuvius; Dravus, Drabus; Sabus, Savus; Bulgar, Wolgar; Blachi, Walachi; Bendeguz, Mundzuch, Mendeguz; stb. stb.

Öszvefoglalta már terjedelmesen előadott érveinket: azoknak veleje, röviden ide fog kimenni: miután hazánkban, az eddig ösmert adatok szerint, öt század folyamán a Tisza soha Tibiscusnak nem neveztetett; s miután e nevet egyedül a Ptolemaeus tévedése tulajdonította a Tiszának; s miután a Tibiscus római helynév, egyáltalában nem a Tiszára, hanem egyenesen a Temesre utal; s miután végre, a Tibiscus nevezet a Temes mai s régi neveivel áll alaki egységben: ennélfogva nincs benne kétség, hogy a Tibiscus nevezet és testvérei, egyenesen a Temest jelentik, s itt az idő, hogy hazánk régi földrajzában e pont nálunk is kiigazíttassék.

²⁸⁾ Katanchics. Orbis antiquus. i. h.

²⁹⁾ A Ravennai Névtelen Tibisiáját, természetesen Tisza gyanánt, lásd: Compendium geogr. antiqu. mappis danvianis accomodatum. Norimbergae. 1785. Vol. I. Pars pr. 371. l.

³⁰⁾ Constantinus Porphyrogeneta, a X-dik század közepéről, hazánkból következő folyamokat enlit: *Τιμησις*; *Τιβης*; (ez némelyek szerint a Tur vagy Berettyó, mások szerint az Aluta vagy Olt) *Μορηνςςς*, *Τιβζα*. Stritter. Memor populorum. Tam. III. 622. l.

³¹⁾ Cod. diplom. III. 2. 305. IV. I. 108, 109. IV. 3 343. V. 2. 514. stb.

B) *A Priscus Tiza-ja s Jornandes Tisiaja a Tiszát jelenti.*

A Tiszának régi okleveleinkben s krónikáinkban előforduló, s nyelvünkben mai napig fenálló valódi neve, oly teljes egyezésben áll a Priscusnál előforduló Tiza-val s a Jornandes Tisiajával, miszerént arról, hogy ezek valóban a Tiszát jelentik, még azon esetben sem kellene kételkednünk, ha a Tibiscus és Tifezas Temes voltát ki nem mutathattuk volna. Itt tehát nincs egyéb hátra, mint bővebb tájékozás végett egyszerűen fel-
említeni, hogy a Tisza micsoda neveken fordul elő a régieknél:

Strabonál Parisos, mit Forbiger, igen helyesen kiigazít, s Pathisos-nak vél;³²⁾ de miért ne lehetne szintily alaposan Parthissusnak igazítani ki, miután Ammianus Marcellinusnál, a Tiszának ezen neve, s Ptolemaeusnál a Tisza partján Parthiscum város előfordul; mint Tibiscum a Temes partján.

Pliniusnál Pathysus, vagy Pathissus, a melyből lett, több tudósok alapos véleménye szerint, aphaeresis által, a Thissus és Thissa stb. stb.

Ammianus Marcellinusnál, mint már érintém: Parthiscus.

Priscusnál: Tizas.

Jornandesnél: Tisia, Tisianus.³³⁾

Constantinus Porphyrogennetanál: Titza.³⁴⁾

Régibb okleveleinkben s Krónikáinkban: mint fentebb elsoroltam.

C) *A Drekon vagy Drenkon és Dricca nem lehet más, mint a Maros.*

Bármiként fáradozzunk hazánk s az azt környező tartományok régi földrajzának mezején: ezen nevet Priscuson és Jornandesen kívül, sehol egyébtől fel nem találjuk. A Dráva és Drina, mely mindkettő e néven fordul elő a régieknél is, egyiksem lehetett; mert a Drekonnak a Dunától északra s illetőleg keletre, egyenesen a hajdani Dácia földjén kellett esnie, minthogy Priscus előadásából kétségen kívül van, hogy ők e folyamat Dunán való átlépések után, s a Tisza és Temes körül érték; mindezen mulhatlan kellékek pedig, a Drinára és Drávára teljességgel reájok nem ille-
nek. Bizonyos továbbá, hogy a Drékonnak középszerűnél nagyobb s hajókázható folyamnak kellett lenni, mert ezt Priscus és Jornandes világos leírása vagyis jellemzése kívánja; az is bizonyos, hogy a hun birodalom s illetőleg Dácia belsejében, tehát a Dunától jó távolra kellett esnie; mert Priscus maga mondja, hogy Anatolius és Nomius byzanti követek, a Dunán átkelvén, már a Degkon nevezetű folyamig haladtak, s Etele e derék férfiak iránti tiszteletből és kimélethből, e folyamig eleibök ment, s hogy további uttal ne terheltesse, itt végezett velök. E szerint a Drekon, a Béga tel-

³²⁾ Stabo's Erdbesreibung v. Forbiger. III. Stuttgart, 1857. 101. l.

³³⁾ De rebus gothicis. Cap. V. Muratorinal i. h. 194. l.

³⁴⁾ Az imént idézett helyen.

jességgel nem lehetett, nem csak azért, mert ez nem hajózható, hanem azért is, mert a Dunához oly közel, s Etele székhelyétől mindenesetre oly távol volt, miszerént azt, hogy Etele idáig eljők jött volna a követeknek, sem általában feltenni, sem a Priscus előadásából következtetni nem lehet; sőt már magokból ezen szavakból: „már egészen a Drekon folyamig haladtak;“ — ἀρχὴς τῆς Δρεγκωνος λεγομένης Ποταμῆς διέβυσαν;³⁵⁾ egyenesen azt lehet és kell következtetnünk, hogy a folyam a Dunától felfele s távol esett. De nem lehetett a Drekon, a Körös és Berettyó sem, részint azért, mert ezek nem hajót megbírók, részint azért, mert mint már fentebb megérintém, ezeknek sokkal közelebb kellett esniök Etele székhelyéhez, mintsem hogy hét nyolc napi út kívántatott volna, azoktól az Etele lakáig való menetelre. A Tisza jobb és balpartján, sőt Dácia egész síkján lévő minden folyamok között, egyetlenegy folyam sincs tehát, mely Drekon lehetett volna, csak egyedül a Maros, mert erre mindazon kellékek reá illeken, melyekkel a Drekonnak birnia kell.

De hol vehette magát a Maros Drekon neve? Megvallom, hogy először azt hittem, miszerént a név, leírási hiba miatt az Arabonból fordult el, a nagy alpha, a vele nagyon rokon alaku nagy deltával, s a beta, kappával cseréltetvén fel; mert hisz azt emlitenem sem kell, hogy a Maros, ismét Ptolemaeus hibája után, neveztetik némelyeknél, alaptalanul, Arabonnak s Rhabonnak is, mely név nem mást, mint a mai Rábát jelent. Ezen nézettől azonban, mint a mely, a semminél is kevesebbet ér, önként elállottam, s felemlitem itt azért, hogy mást, a reá való tántorodástól megóvjak. A Drekonról pedig, mindaddig, míg jobbra nem tanítatom, azt hiszem, hogy az a Marosnak, saját honi, hogy úgy mondjam barbár neve volt, s talán ezért teszi mellé Priscus mindkét ízben azt, mit a többiek mellé nem tesz, t. i. a Drekon „nevezetű“ folyam; mert így rendesen oly tájékról vagy személyről stb. szoktunk szólni, mely előttünk, s azok előtt kikhez beszélünk, egészen vagy nagy részben ismeretlen s nem nagy érdekű. Nem lehetetlen, hogy a Maros Drekon vagy Dricca őseve maradt fen, Zaránd megyében, épen a Maros mellett eső *Drejka* nevű bányászati kis községben,³⁶⁾ épen úgy, mint a Berettyónak régi Tur neve, Tur városában.

3. Priscusék útja a három megnevezett folyamon által és tul.

A három megnevezett, s általunk meghatározott folyamok közül, legelőször a Temest érték Priscusék, és ezen *Tomasavac* körül mehettek által,

³⁵⁾ Scriptores historiae byzantinae. T. I. 48. l.

³⁶⁾ Lenk v. Treuenfeld, Siebenbürgens Lexicon. Wien. 1839. I. Bd. 284. l.
— Hazai íróink közül némelyek, mint pl. Budai Ézs. i. h. vélték már a Drékont Marosnak, de minden legkisebb indokolás nélkül. Szintig Tomka Szászky, még Budai

mert ennél felyebb északra s keletre már, részint terjedelmes **mocsárokat**, részint erdőket s hegyeket, tehát nem sík térséget értek volna; e mellett a Temest, csak Tomasavácon alul lehet mondani hajózottnak s középszerűnél nagyobboknak. Tomasaváctól északnyugoti irányban haladván, *Becskerek* körül léphették át a *Bégát*, a mely, hogy a megnevezett folyamok közül egyik sem lehetett, nem csak hajózhatlan voltából, de a folyamok fentebbi meghatározásából is önként következik. Becskerektől, a jobb és balfelől elterülő roppant mocsárok miatt, ismét nem mehettek másfelé, mint északnyugoti irányban, és itt, *Török Becsé*-nél álléptek a Tisza nyugoti partjára, mert keleti partjain, hol a mocsárok miatt, a Tiszával északfelé párhuzamosan, még mai nap sem vezet országút, egyáltalában nem haladhattak. A Török Becsével átellenben eső *Ó Becsétől*, a Tisza keleti partján, haladtak egyenesen északfelé, azon irányban, melyet a folyammal párhuzamos, mai országút jelöl, s Kanisa felett *Martonos* és *Keresztur* körül ismét átléptek, a Tisza keleti partjára, s innen nem sokára, *Szeged* és *Makó* közötti tájakon, a Maroson által mentek.

Priscuséknak a Tiszán való ezen kétszeri átlépését természetesnek, sőt szükségessé képezőnek, s a Priscus előadásával is megegyezőnek kell tartanunk. Hogy Becsénél a Tiszát átlépték, erre mint láttuk, s a terjedelmes földabroszok mutatják, a mocsárok kényszerítették őket; hogy ettől távolabb északfelé ismét átlépték a Tiszát, ez abból következik, mert a Maroson vagy Driccan, Priscus előadása szerint szintén át kellett lépniök, ezt pedig csak egyedül úgy tehették, ha a Tiszán, a kijelölt tájakon, másodszor is áthalmentek. Priscusék más irányban, és más pontokon keresztül, pl. Temesvár és Arad felé, nem is közeledhettek a Dunától a Maroshoz, mert a tájék, melyen itt őket, mintegy erőszakolva keresztül kellene vezetnünk, sehogysem fogna megegyezni Priscus leírásával. Priscusék Tiszánvaló kétszeri átlépését, természetesnek is kell tartanunk; mert még ma is, ha valaki, Becsétől a legkönnyebb és legegyszerűbb uton akar Szeged és Makó felé közeledni, a Tisza keleti partvidékeit elhagyván, Bács megyébe lép át, s ott halad felfelé, a Tiszával párhuzamosan. De általában nem is példátlan az, hogy hosszú út folyamán, egy folyamon kétszer átkell lépniök. Már Veranc világosan írja, hogy nekik a Dunától Nissáig vezető utjukban, kétszer kellett átlépni a Moraván;³⁷⁾ mennyivel inkább kellett és kell ezt tenni azoknak, kik Tiszánk menetelén utaznak, melyről már Ammianus Marcellinus megírta, hogy az mily csavargós, mily mocsárokat nevel, hogy vidéke

előtt: *Introductio in geographiam Hungariae antiqui et mediæ ævi. Posonii. 1781. 12. l.* s a hunok birodalmát ábrázoló földabroszán is, minden kételkedés nélkül Dreconnak s Driccanak nevezi a Marost, mintha a kérdés, már régen el lett volna döntve. Szászky e műve azonban, teljes hibákkal, s inkább zavart mint világosságot szerez.

³⁷⁾ Veranc utazási naplója. i. h. 306. l.: „Sexta Augusti, trajecto jam, et a tergo bis relicto amne Morava, venimus ad oppidum Niis, quod olim Nessus vocabatur.“

mennyire járhatlan stb.³⁸⁾ A Tiszán való kétszeri általmenetel teszi érthetőbbé és igazoltabbá Priscus utleírásának azon pontját is, mely szerint ők, több hajózható folyamokat találtak s léptek át, melyek közül ama három csak legnagyobb volt. Nagyon észrevehető ugyanis, hogy Priscus utleírása, azon pontokon, melyek a három folyam körüli utazásra, s annak, az eredetiben, hihetően bővséggel leírt részleteire vonatkoznak, igen hiányosan s töredékesen marad fent, s így nem lehetetlen, hogy míg Priscus, a folyamokon, s azok közül a hajózhatókon való általmenetelt részletesen s pontonként leírta: addig a kivonatot készítő, a terjedelmes leírást összeváltotta, s a kétszeri átmenetről pontot elhagyván, elégnak tartotta a kérdéses folyamot, a többiek sorában, csak egyszerűen megemlíteni. Egy szóval; Priscus írhatott és számíthatott hajózható folyam pontokon való átmeneteleket; a kivonatot készítő pedig, írt csak folyamokat.³⁹⁾

A Maroson állépő Priscusék, hosszú napi ut után, egy tó mellett ütöttek estve sátort. Nem ellenzem, sőt helybenhagyom, hogy ezen tó, a Hold-mező Vásárhely melletti *Hóld tava* lehetett, mert az út távolság ezt megengedi. E ponttól hét, vagy a latin fordítók szerint hat napi utat tettek, de, hogy mily irányban és mily vidéken: azt elhallgatja. Haladhattak tehát Csaba, Békés, Füzes Gyarmat, Derecske, Debrecen stb. felé; vagy inkább, előbb északi, majd keleti irányban: Szarvas, T. Szent Miklós, Karcag, Püspök Ladány, Nádudvar, Szoboszló felé, s ezentul, a mai b. Ujvárosi határ nyugoti részén találhatták s találtak fel Etel lakát. Azon falu, melyben megállapodtak s Etelét bevárták, s honnan annak táborával együtt vonultak aztán Etellaka felé, a mai Püspök Ladány, vagy Nádudvar körül lehetett. — Azon kisebb folyamok, melyeket Etellaka közelében találtak s átléptek, lehettek a Hortobágy, Kösely és Kadarcs, melyeket a kitűzött irányban, érinteniök kellett.

Etele székhelyének az ujvárosi határ délnyugoti pontjára való he-

³⁸⁾ „Parthiscus, obliquatis meatibus Istro miscetur, sed dum solus licentius fluit, spatia longa et lata sensim praeterlabens, et ea coartans prope exitum in angustias, accolat ab impetu romanorum, alveo Danubii defendit, a barbaricis vero excursionibus, suo tutos praestat obstaculo: ubi pleraquae humidioris soli natura, et incrementis fluminum redundantia, stagnosa et referta salicibus, ideoque invia, nisi perquam gnaris; et super his insularem anfractum, aditu Parthisci poene contiguum annis potior ambiens, terrae consortio separavit.” Katanschics. De Istro ejusque adcolis. Budaë. 1798. 47. l.

³⁹⁾ Azon kétségtelen tényből, hogy Priscusék a Maroson általmentek, állítható fel egy erős ellenvetés is Jász Berény ellen. Ha ugyanis Priscusék, Becsénél vagy bárhol a Tisza nyugoti partjára átlépve, Jász Berény felé törekedtek volna, ekkor már semmi szín alatt nem kellett volna átmenniök a Maroson, mert Becsétől északnyugoti irányban, Jász Berény felé egyenesen és akadály nélkül haladhattak volna. Más uton vezetni pedig Priscusékat a Temes és Béga tájáról a Maroshoz, hogy aztán ettől északnyugotra léptessük őket által a Tiszán, a vidéknek, mint említettem, s pontonként megjegyeztem, részint járhatlan volta, részint Priscus leírásával ellenkező minősége miatt, nem lehet.

lyezése, Priscus utleírásának adataival nem csak nem ellenkezik, de a legszébb egyezésben van. Ujváros ugyanis, Hold-mező Vásárhelytől, a leggyenesebben mérve is van husz német mértföld, vagy annál valamivel több is; ha pedig figyelembe vesszük, hogy a Körös és Berettyó mocsárai miatt, e két pont között is, mily csavarulatokat kellett tenni Priscuséknak: utjok mértékét, nagy valószínűséggel tehetjük 26—30 német mértföldre; végre, ha nem feledjük, hogy Priscuséktól Etele elmaradt, s csak későbbben érte el őket, s így nekik, semmi érdekük nem volt Etellaka felé sietve utazni: meg kell győződünk felőle, hogy Priscusék 7—8 napi utját, a Holdmező Vásárhely és Ujváros közötti távolság tökéletesen megüti. Ujvárostól feljebb, észak felé, már nem kereshetjük Etellakát, mert e vidéket gyakorta a közel Tisza szokta beárasztani; keletfelé Debrecen körül ismét nem, mert itt erdők, s kiellen homok halmok s völgyek találhatók; dél és nyugot felé lejjebb azért nem, mert ezt a hét napi ut távolsága, s ama kisebb folyamok helyzete megtiltja. Egy szóval: kényszerítve vagyunk Etele székhelyét, egyedül azon pontra tenni, mely az ujvárosi s debreceni határban, valódi fejedelmi méltósággal emelkedik fel, s északra, délre, keletre és nyugotra, mindenfelé, nagy meszeföldre oly szép kilátást biztosít, melyhez foghatót a Tisza egész síkján nem találhatni, — s mely éppen emelkedettségénél fogva, mai napig is *Hát, Hegyes és Cucca* (Csucs) nevet visel közönségesen; azon pontra, melyen a kőnek és fának valóban híre sincs, mert saját közvetlen tapasztalásomból és tudomásomból mondhatom, hogy az ujvárosi, szoboszlói és nádudvari ember, a legutolsó darab tüzi és épület-fát is, 3—4 mértföldnyi távolságból kénytelen, a mai napig szállítani, a mennyire tudniillik e pontokhoz, a debreceni erdők esnek; sőt, hogy a kérdéses vidéken, erdő már századok előtt sem volt, igen szépen bizonyítja a XVI-dik század közepéről Oláh Miklós, ki e vidékről azt írja, hogy itt „*a lakosok, náddal, gazzal, s messzünnen hordott fával tüzelnek.*“⁴⁰⁾ Ezen pontra helyezzük Etele birodalmi székhelyét végre azért, mert annak e helyen voltát, régi oklevelek bizonyítják.

4. Etellaka régi oklevelekben.

Miután azon okleveleket, melyekről Sinai oly homályosan s hiányosan emlékezik, a debreceni bösörményi s ujvárosi levéltárakban hiában

⁴⁰⁾ Nicolai Olahi Hungaria, i. h. 30. l. a Debrecen mellett fekvő, Angyalháza, Nádudvar és Ostupal községekről szólván, mondja: „*aquae et lignorum indiga. Utuntur accolae in fomentum ignis, arundinibus, cespitibus, et lignis procul eo advectis.*“ A nevezett helyek közül Angyalháza ma már csak pusztá a debreceni, szoboszlói és nádudvari határok között; Ostupált pedig, az ugyanezen táján fekvő Arcu Pál s Arcu Pál halma tartja fen. Sajátságos példa a helynevek meglepő elferdülésére. A magyar népnyelvnek, köztudomás szerint, egyik ösztöne az, hogy az előtte érhetetlen idegen szavakat, szeszélyesen, érthetőkké, vagyis némi értelemmel bírni látszókká szereti átídomítani; a mi minden esetre egyik bizonyosság, népnyelvünk eszmélkedő és öntudatos volta mellett.

kerestem, s miután senkit nem találtam az élők között, ki Etel lakáról legkevesebbet is tudna: fordultam végre a leleszi országos levéltárhoz, tudván, hogy ezen vidék régi oklevelei, rendesen oda tétettek be. S ime nagy örömömre, a nevezett levéltár, őszinte hálára méltó derék hites jegyzőjének saját kezű másolatából, csakugyan nyertem onnan négy rendbeli oklevelet, melyekben a keresett Etel laka előfordul, s melyeket a toldalékban, I—IV. egész terjedelmökben, itt pedig rövid kivonatban s nemzeti nyelvünkön, ime ezennel közlök:

I. Zsigmond király 1423-ban, Budán kelt oklevelében, meghagyja a leleszi konventnek, hogy tétessen nyomozást azon ügyben, mely Zeleméri Péter fija László,⁴¹⁾ ennek neje Esöld asszony, s ezek gyermekeinek nevében hepanaszoltatott ő előtte, mely szerint t. i. Zeleméri László veje s debreceni kir. sókamarás, László, a neki zálogba adott *zeleméri*,⁴²⁾ *szelegyházi*,⁴³⁾ *csókateleki*,⁴⁴⁾ *malátoni*,⁴⁵⁾ *füzesi*,⁴⁶⁾ és *ethellakai* részbirtoko-

⁴¹⁾ A Zeleméri család egyik régi és tekintélyes, már kihalt magyar családunk. Budai Ferenc; Polgári Lex. III. 612. l. csak a XVI-dik század közepéről említ fel egy pár Zelemérit; holott már 1291-ben fordul elő egy „Zadur, filius Zelemérii,” Szabolcs megyéből. Zadur nevét, egy Karcag és Nádudvar közötti még ma is Zádor-nak nevezett határ rész és azon lévő ültetett erdőcske tartja fent. Lásd az okleveleket: Cod. dipl. VI. I. 126, 160. Ugy hiszem, hogy a Zeleméri család, az erdélyi fejedelemső, Lorántfi Zuzsánna édes anyjában, Zeleméri Borbálában halt ki, s ő utána szállhatott Zelemér I. Rákóczi György fejedelemre, Lorántfi Zs. férjére. — Wagner, Collectanea genealog. historica. 1802. IV. 76. l.

⁴²⁾ Zelemér, hajdan falu, ma már szántó föld stb. Legnagyobb részben a böszörményi határban, a debreceni és újvárosi határ szomszédságában. Egykori toronyos templomának romai, mai napig fenállanak.

⁴³⁾ Szelegyház helynév, ma már sem a böszörményi, sem a debreceni, sem az újvárosi határban nem létezik; de van a böszörményi határban, a Zelemér északi oldala mellett: Szé l h á t, s ha sejtelmem nem csal: az oklevélben, Széles-hát-nak vagy Szilashát-nak kellene állani.

⁴⁴⁾ Csókatelek, ma már nem létezik.

⁴⁵⁾ Maláton, vagy Malátom, egy része az újvárosi határnak, a községhez közel, a Kadarcas kanyargós partjain. Róla, még évekkel ezelőtt jegyzetlem fel a nép ajkjáról azon mondat, hogy benne a föld alatt Bál papok temploma volt. Azt ugyanis nagyon valószínűnek sőt bizonyosnak mondják, hogy nevezett helyen, föld alatti építmények vannak, melyeket a szentírásos református köznép, elég képtelenül a Bál papoknak tulajdonított, holott ezek, csak oly távol voltak Újvárostól, mint Makó, Jéruzsálemtől. Mindezeknél nagyobb fontosságu t é n y azonban az, melynek épen e napokban jutottam biztos tudomására, mely szerint t. i. ezen Maláton körül, az újvárosi határban, a mult évben, kutatás alkalmával, több lábnyi mélységre a földszínétől, álló helyzetben levő csontváz kaponyáján, egy való s á g o s a r a n y d i a d é m e t, korona alaku fejéket találtak, mely azonban a tudatlanság és vétkes önzés kezei között, nem sokára széttörölve és összevolvasztva lőn. Bármely korból való legyen ezen diadem: minden esetre megérdemlené ennek ügye nem csak a lehető tudományos vizsgáldást, de a hatósági nyomozást is.

⁴⁶⁾ Füzes mintegy folytatása a Gajdánlaposnak, az Újvárosi határ keleti részéhez igen közel, az Újvárostól Böszörménybe vezető ut mellett.

kat visszaadni nem akarja, sőt az azokra vonatkozó okleveleket szét tépte és földretapodta stb.

II. Báthori István országbírája, Budán, 1489-ben kelt oklevelében, meghagyja a leleszi konventnek, hogy tétessen nyomozást, intést és idézést azon ügyben, miszerént Parlagi Antal és Cseri Miklós, nem akarják visszaadni Zeleméri Mihálynak azon okleveleket, melyek az ő *Zelemér, Füzes, Maláton és Ethellaka* nevű s Szabolcs megyében fekvő birtokaira vonatkoznak, s ennekfelette ugyancsak nevezett egyének, némely zeleméri jobbágyok által el foglaltatták, felszántottak stb. a Zelemérhez tartozó *Szélteleknek* azon részét, mely *Ujváros* felől a *Csegehalomnak* és *Kajdánhalmanak* nyugotra, Bösörmény felől pedig, a *Csegekutja*⁴⁷⁾ nevű föld közelében esik.

III. Báthori István országbírája, 1492. Budán kelt oklevelében meghagyja a leleszi konventnek, hogy Dersi Istvánt, Jánost, Ambrust és Pált, intse meg azon ügyben, miszerint Maghi Pálnak, Dersi Benedek unokájának, nem akarják kiadni az illető harmadrészt *Zelemér* faluból, s az *ahoz tartozó, Szélegyház, Füzes, Maláton és Ethellak* a pusztákból s a *nádudvari* birtokból, melyek mind Szabolcsmegyében fekszenek, s több, ugyancsak Szabolcsmegyei birtokokból. — A megintés végrehajtatott, de sikertelenül; ugyanazért törvény elé került a dolog.

IV. Wingárti Geréb Péter, országbírája, 1499. Budán kelt oklevelében, meghagyja a leleszi konventnek, hogy tétessen nyomozást és idézést azon ügyben, melyet Zeleméri Mihály panaszolt be, miszerént t. i. *Corvin János* herceg,⁴⁸⁾ ez előtt több mint négy évvel, nem tudni mi okból, némely névszerént elsorolt *ujvárosi*, vagy más névvel: *balmazi* jobbágysai által, a Szabolcsmegyében fekvő *Zelemér* falu határának körülbelül kétezer holdat tevő azon részét, mely a *Hatihalom*⁴⁹⁾ és *Kajdánhalma* között fekszik, igazságtalanul Ujvárosához foglaltatta; s továbbá ugyancsak a nevezett Herceg, elsorolt *ujvárosi* jobbágysai által, a Szabolcsmegyében fekvő, s Zeleméri Mihályt illető *Ethellaka, Füzes* és *Maláton* nevű pusztákat erő-

⁴⁷⁾ Széltelek, mely úgy látszik nem egyéb, mint a ma emlitett Széllát, ezen régi nevén, többé nem létezik; Csegehalom, vagy Csegei halom, mai napig fennáll a Zelemér délnyugoti szögleténél, e körül eshetett Csegekutja, mely ma már e néven nem létezik. — Kajdánhalom nincs, de van Kajdán laposa, a Zelemértől északra, az ujvárosi határtól nem messze.

⁴⁸⁾ Corvin Jánosra nagy anyja, Szilágyi Erzsébet után szállhatott és szállott Ujváros, mely községnek mai napig megvannak Szilágyi Erzsébettől, Mátyás királytól s Corvin Jánostól nyert, s vásárról s más szabadalmakról szóló oklevelei, melyeket közölt Podhracky, Tudománytár. 1839. Julius. 43 — 47. l. l.

⁴⁹⁾ Az oklevélben *Hathnehalma*, mely tehát *Hát* nevű halom, vagy *Hat* nevű halom lehetett eredetileg. Mai napig fenáll Hatihalom név alatt, az ujvárosi és bösörményi határszélen, a Kajdán lapostól nyugotra, tehát éppen azon tájon, hova az oklevelek is utalnak.

szakkal elfoglaltatta, s nevezett *Ujváros helység határához csatoltatta*; a mint hogy Kamicsaci Horváth Márk, s neje Benigna asszony, kiknek birtokába az óta Ujváros került, a nevezett birtokokat, mai napig valóban elfoglalva tartják és használják stb.

E négynél több oly oklevelet, melyben Ethellaka előfordulna, sem a leleszi, sem más országos levéltárban, sem irodalmunkban nem találtam. Vannak birtokomban Bösörményre, Ujvárosra, s Debrecenre vonatkozó határjárási okmányok is, de azokban már Etellaka elő nem fordul. Nem kétkedem azonban felőle, hogy a huzamosabb és szerencsésebb nyomozásnak, sikerülni fog, még több oly okleveleket is feltalálni, melyek Etel lakára vonatkoznak,⁵⁰⁾ s e részben azt hiszem, leggyümölcsözőbb lenne, az Ujváros, Debrecen és Bösörmény között fekvő Macs és Hegyes pusztákat birtokló Gróf Gyulai családnak, a mint hallom, Bécsben lévő levéltárához fordulni.

5. Ethellaka fekvése az oklevelek szerint.

Hogy Ethellaka Zelemér község terjedelmes határához tartozott, s annak az ujvárosi határ közelében fekvő egyik részét alkotta: tul van minden kétségen; mert hiszen, csak így érthető és lehető azon tény, hogy Corvin János, ezen pusztát is elfoglaltatta s *az ujvárosi határhoz kapcsol-tatta*; csak azt kell tehát az oklevelek alapján lehető valószínűséggel kimutatnunk, hogy mely ponton feküldhetett Ethel laka. A Zelemértől, vagy a mai bösörményi határtól keletre nem eshetett, részint azért, mert ekkor, Ujvároshoz csatoltatása képtelenség lett volna; részint azért, mert Zelemérnek ezen tájékaról, van birtokomban egy 1496-dik évi terjedelmes osztály — illetőleg határjárási oklevél,⁵¹⁾ melyben Ethellakáról minden bizonynyal kellene emlékezetnek lenni, ha az e tájon feküdt volna. Az ujvárosi határnak, debreceni határral délnyugotfelől érütköző tájékán ismét nem lehetett; mert e pontig már a Zelemér ez irányban ki nem terjeszkedett, s mert e tájékról van birtokomban, egy 1584-dik évi határjárási okmány,⁵²⁾ melyben Etellakának semmi nyoma nincs; — ott a hol a mai Macs, a Zelemér s deb-

⁵⁰⁾ Az okleveleknek, s azok közül különösen az utólsónak tartalmából úgy látszik, hogy Zelemérre és Ujvárosra vonatkozólag, a XVI-dik század elején minden esetre kellett lenni határigazításnak s határjárásnak, a melyre vonatkozó okleveleket azonban, én mind ez ideig fel nem fedezhettem.

⁵¹⁾ Zeleméri Mihály és a Dersi család tagjai között, a Zeleméri birtokokra nézve végrehajtott osztályt tárgyalja ezen oklevél, a határok kijelölésével. Kiadja a leleszi konvent, Ulászló király parancsára s rendeletéből. Hivatalos másolata egész terjedelemben, birtokomban.

⁵²⁾ Ezen oklevél, melyet Török István, az ő diósgyőri várából 1584-ben ad ki, megállapítja a Debrecen és Ujváros közötti határokat, a szerint, a mint azokat Török János Debrecenben 1561-ben kiadott oklevelében már szabályozta. Hivatalos másolata, a leleszi országos levéltárból, egész terjedelemben, birtokomban.

receni és ujjvárosi határok között áll, ismét nem lehetett, mert a Macs, már 1448-ban önállólag e néven jö elő;⁵³⁾ a Zeleméri határ Ujjvárosra dülő északnyugoti részén ismét igen bajosan lehetett, mert e tájékat már a Maláton és Füzes elfoglalták: kellett tehát lenni, a zeleméri határnak az ujjvárosi határral dél nyugotfelől erülköző tájékán, tehát ott, hol most a Macs és mai Zelemér mellől, az ugynevezett Hát, Cuca, nagy és kis Hegyes határrészek, az ujjvárosi s debreceni határon keresztül, Szoboszló s illetőleg Nádudvar felé vonulnak, s e nézetet, mint valószínűt, annyival inkább elfogadhatjuk, mert, mint az 1492-dik évi idézett oklevél mutatja, a Zelemériek birtoka s illetőleg a zeleméri határ, csakugyan bennyult Nádudvar felé is,⁵⁴⁾ míg más felől, egészen Ujjváros alá nyomult; Corvin János tehát a zeleméri határnak mintegy természetellenesen kinyúló karjait metszette le; melyek közül aztán Ethellaka, saját ősi nevét is elvesztette.

6. Kétségek, és azok elhárítása.

Vajjon fel lehet-e azt tenni, hogy az Árpáddal hazánkba költözött magyarok tudtak valamit Etele birodalmi székhelyéről, s a pontot hol az feküdt, Etele lakának nevezték el, vagy ennek, ezen már akkor meglévő nevét fentartották? Ezen kérdés és kétség az, mely e pontnál, mindenek előtt feltámad elménkben, melyet azonban, minden nagy nehézség nélkül elháríthatunk.

Ha bizonyos az, hogy a székely nép, nem csak saját ezredéves élénk hagyománya, de minden régibb krónikásaink tekintélyes bizonyítása szerint is, egyenesen Etele hunjainak maradványa;⁵⁵⁾ ha bizonyos az, hogy Árpád és az ő magyarjai Anonymus Belae Regis Notarius többszöri említése szerint, egyenesen Etele-től való származásuk alapján, tehát mintegy örökösödési joggal foglalták el, illetőleg vissza a magyar hazát;⁵⁶⁾ s ha

⁵³⁾ Catalogus Manuscriptorum bibliothecae nationalis hungaricae Szechenyiano — Regnicolaris. Sopronii. 1815. I. 512. I.

⁵⁴⁾ Azon körülmény, mit ezen oklevél igazol, hogy t. i. a XV-dik század végén, a Zeleméry s ezzel osztályos Magi és Dersi család birtoka, nem csak magára Zelemérré, hanem az azzal nyugot felől szomszédos Nádudvarra is kiterjed, továbbá azon tény, hogy a XIII-dik század végén előforduló Zádornak, Zelemér fijának emlékeztet, a Nádudvarral szomszédos karcagi határban lévő Zádor tartja fen, azon nézetre vezérrel bennünket, hogy a Zeleméri család ősi birtoka, a mostani H. Büszörmény sőt H. Hatház tájékától, nyugotfelé egészen Karcag tájékáig kiterjedt.

⁵⁵⁾ Kéza mondja a székelyekről: „timentes occidentis nationes, in campo Chigle usque Árpád permanserunt, qui se ibi non Hunnos, sed Zaculos vocaverunt. Isti enim Zaculi, hunnorum sunt residui, qui dum hungaros in Pannoniam iterato cognoverunt remeasse: redeuntibus in Rutheniae finibus occurrerunt.“ Endlicher kiadásában i. h. 100. I.

⁵⁶⁾ „Tunc elegerunt sibi quaerere terram Pannoniae, quam audiverant fama volante, terram Attilae regis esse, de cujus progenie dux Almus, pater Árpád descendérat.“ Anonym. Cap. V. „Sclavi vero timuerunt valde, et sua sponte se Almu

meggondoljuk, hogy a székely nép, hallván Árpád bejövetelének hírért, az ő vezéreinek nagy örömmel eleibe ment,⁵⁷⁾ s ha elhiszszük azt mit Anonymus ír, hogy t. i. Árpádék, Budának nagyszerű romjai között, azon biztos tudattal és örömmel vigadtak, hogy nagy ősüknek, Etelének köpalotája maradványait szemlélik:⁵⁸⁾ mindezekből egyenesen azt kell következtetnünk, hogy az Etele hunjai s Árpád magyarjai között, a közbe jött négy századon keresztül is fentmaradt a leszármazási s történelmi egybeköttetés, még pedig nem csupán a szájhagyománynak s népköltészetnek, hanem az irodalomnak segítségével; mert annyit már, Priscus töredékeiből is ki lehet hozni, hogy a hunok, birtak a nemzeti öntudatnak s műveltségnek bizonyos fokával, s hogy náluk az írástudás sem hiányzott;⁵⁹⁾ a mely nép pedig, ezen fokra már eljutott, az lehetetlen, hogy történeteinek emlékéit, habár töredékes vonásokban is, át ne adja maradékainak. Nincs tehát benne semmi lehetetlenség, hogy Etele pusztai lakának emléke, fentmaradt az ő utódainál s illetőleg a székelyeknél, sőt e hazában lakott más idegen népeknél is, s ezen emléket a XV-dik század végeig, Etellaka tartotta fent, épen úgy mint Buda, vagy Etelvára (Etzelburg), s más helynevek fentartották az Etele korának emlékezetét. A magyar nemzet, akár nemzeti erőteljes önérzete, hogy ne mondjam, kevélysége, akár alkotmánya s családi és birtoki viszonyai által, de mindenesetre indítva és kényszerítve vala arra, hogy a mult idők hagyományait híven megőrizze. S midőn tudjuk, hogy nem csak történelmileg, de törvényszékieleg hebizonyított tény az, hogy azok, kik a mult század végén a borsod megyei Dorogma nevű salut, s körülötte a Tisza

---

duci subjugaverunt, eo, quod audiverant Almu ducem, de genere Athilae regis descendisse.“ Cap. XII. „Dux Arpad, legatos misit in castrum Byhor, ad ducem Menomoraute, petens ab eo, quod de justitia atavi sui Athilae regis sibi concederet terram a fluvio Zomus, usque ad confinium Nyr et usque ad portam Mezesynam“ etc.

⁵⁷⁾ „Omnes siculi, qui primo erant populi Athylae regis, audita fama Usubuu, obviam pacifici venerunt, et sua sponte filios suos, cum diversis muneribus in obsides dederunt, et ante exercitum Usubuu, in prima acie, contra Menomoraute pugnare caeperunt.“ Anonym. Cap. L.

⁵⁸⁾ „Dux Arpad et omnes sui primates, intraverunt in civitatem Athilae regis, et viderunt omnia palatia regalia, quaedam destructa usque ad fundamentum, quaedam non; et facti sunt laeti, ultra quam dici potest eo, quod capere meruerunt sine bello, civitatem Athilae regis, ex cujus progenie dux Arpad descenderat.“ E pontnál, nincs szükség figyelmeztetni a nyájas olvasót arra, hogy a hun birodalomnak s illetőleg Etelének, az idő és körülményekhez képest, lehettek sőt voltak több fő városai, mindezek között azonban, mint Jornandes írja, maga Etele legjobban szerette az ő pusztai fapalotáját, s nagy faluját.

⁵⁹⁾ Nem említve a hazatérő Etelét üdvözlő hun hölgyek énekét, s a királyi lakoma felett zengő dalnokokat stb. stb., csak azt hozom emlékeztetbe, hogy Etele a hun szökevényeknek „levélre jegyzett neveit az őrnökoknak, — t. i. a hun őrnökoknak — felolvasni parancsolta,“ vagyis parancsolta, hogy azok, olvassák fel. Szabó Károly Priszkosz töred. i. h. 557. l.

partján fekvő jószágokat birták, mindezen javakat nem királyi adományból, hanem mint az Örs vezér fijának Tibóldnak utódai, az Árpád alatt történt foglalás és ösosztály alapján birták:⁶⁰⁾ miért kételkednénk a felett, hogy Elele birodalmi székhelyének emlékezete, az ő székely és magyar utódai között századokon keresztül fentmaradt?

Mindezeknél azonban sokkal nagyobb figyelemre méltó kétség sőt ellenvetés támadhat fel az olvasó elméjében, ha figyelembe veszi, hogy magokban ama nagy fontosságú oklevelekben, nem *Etel laka*, hanem folyvást *Ethelaka* áll, s így nem lehetetlen, hogy ezen helynév épen nem Átilára, hanem *Ethe* ősmagyar személynévre vonatkozik s annak lakhelyét jelenti. Noha Priscusék részletesen megösmertetett utja, ha soha amaz oklevelek fel nem fedeztettek volna is, okszerűen és természetesen vezetne bennünket Ujváros tájékára, s noha az *Ethe* személynév, igen ritkán fordul elő régi emlékeinkben: mindazáltal mégsem szabad, ama kétséget és ellenvetést figyelem és felelet nélkül hagynunk.

En az oklevelekben előforduló *Ethelakát*, *Ethellakából*, vagy *Ethelelelakából* öszverántottnak tartom és nyilvánítom, mind azért, mert ezt nyelvünk természete a legvilágosabban megengedi, mind azért, mert *Ethel*-nek, az idők folyamán *Etely*-lyé, majd végre *Ethe*-vé való változására, rövidülésére, oklevelekkel igazolt döntő példát mutathatok fel.

Egy hang sincs nyelvünkben, melynek egyszerű elmaradására, kienyészésére oly gyakori példák volnának mint az *l*-nek. „Dunántúl ugyanis néhol így beszélnek: *indunak*, *porúnak*, *nyarguanak* stb, *indul*- *porol*- és *nyargalnak* helyett. A palócnál az *al el* szótag *au*, *eü*, a barkónál *ó*, *ő*-re változik; mint: *bauta*, *eüment*, *bóta*, *öment*. Némely vidéken az *l* egyszerűen kihagyatik, mint: *ement*, *elment*, *föment*, *fölment* helyett.”⁶¹⁾ Egy szóval: az *l* hangnak nyelvünkben természete az, hogy elébb *ly*- vagy *j*-vé lágyul, majd gyakorta végképen kienyészik. — Közép-Szólnok megyében egy helység, mint a tóldalékban közlött, hivatalos oklevél kivonatok V.—XII. mutatják, 1435, 1495, 1498, 1544, 1571, 1672, 1615. években még folyvást és következetesen *Ethel*-nek iratik s neveztetik,⁶²⁾ sőt még 1709-ben öntött, s ma már más község birtokában lévő harangján is *Etel* nevezet áll; azonban már egy 1617-dik évi oklevélben *Etely*-lyé lágyultan fordul elő, ma pedig, már mint pusztá, saját vidékén is, széltire *Ethe*-nek neveztetik mindenki által. Nem csak lehetséges, sőt igen természetes és csaknem

⁶⁰⁾ A nagy tudományu Domokos Lajosnak tartalmas és szellemdu bíráló levele Veszprémi Istvánhoz: Pannoniae luctus. Posonii, 1799. XXIV. l.

⁶¹⁾ A magyar nyelv rendszere. Közrebocsátá a Magyar Tud. Társaság. 2. d. kiad. Buda. 1847. 16., 17. l.

⁶²⁾ A Tóldalékban közlött ezen oklevelek hivatalos kivonatát, a feleszi országos levéltárból nyertem.

szükséges képeni dolog vala tehát, hogy *Ethel laka*, vagy *Ethele laka*, a századok folyamán *Ethelakává* változott át.

De vajjon még így is, nem lehetséges-e az, hogy a kérdés alatti *Ethel laka*, nem Attilára, hanem valamely későbbi *Ethel*-re, vagy *Ethelére* utal, mert pl. 1333-ban csakugyan fordul elő egy oklevélben: „*Martinus, filius Ethele*, a ki bizonynyal nem Attila volt.⁶³⁾”

Mindezen kétségeket teljesen eloszlatja és megdönti egy régi hagyomány, mely a kérdés allatti *Etel lakát*, egyenesen Attila hun királylyal hozza egybeköttetésbe.

7. Egy régi hagyomány.

Jól emlékszem, hogy még gyermek koromban halottam a szomszéd H. Böszürményben, e vidéken is kevesek által ösmert ezen hagyományt:

„*Attila natus est in Engaddi; educatus est in Zelemér; sepultus est in Dombegyháza.*“

Közönségesen tudva van, hogy ezen hagyománynak Engaddira vonatkozó pontja, vagyis azon hit, vagy nézet, miszerént *Etele* Engaddiban, — mit némelyek a mai Enyednek vélnek, — született légyen, már Bonfinnal és ő utána másoknál előfordul. Dombegyházát, mint *Etele* temetésének helyét, úgy vélem, hogy csak hagyomány, de minden esetre oly hagyomány tartotta fen, mely aztán későbbben, az irodalomba is átalment, de nagyobb hitelre, bizonyosan nem tehetett szert, azon már Kézánál s Thurócinnál előforduló adatnál, melyszerént *Etele*, a mai Kajászó Szent Péter körül, ott temettetett el, hol Béla, Kadicsa, Keve és más hun vezérek hamvai is nyugodtak. Hogy azonban *Zelemér*, mint *Etele* neveltetésének helye, irodalmilag valahol előfordult volna: azt mindezideig, én legalább, nem vettem észre.

Első kérdés e pontnál, mindenesetre az, vajjon nincs-e képtelenség, hagyományunknak *Zelemérre* vonatkozó pontjában? mert ha már első tekintetre képtelen tartalmunak látszanék: akkor hijában támaszkodnánk rá, sőt figyelmet is alig érdemelne. — Mindazon történetíróink, kik a hunok s *Etele* korával némi bírálattal foglalkoztak, megegyeznek abban, hogy midőn *Etele*, 454. Kr. u. meghalt, nem volt sokkal több ötven évesnél, s így az ötödik század elején, tehát akkor születhetett, midőn a hunok Daciában, melyet Kr. u. 376-tal foglaltak el, már évtizedek óta megfészkeltek magukat. Nincs tehát benne semmi kétség, hogy *Etele*nek mind születése, mind neveltetése az európai Hunniában történt.

Nem került el figyelmemet azon körülmény sem, hogy míg Bonfin *Etele*nek születését, addig Thuróci s az őt követők, neveltetését teszik Engaddiba.⁶⁴⁾ Lisznyai Pál pedig ezen kérdést tévén fel: „*Atyla* vajjon Mold-

⁶³⁾ Codex diplom. VIII. 3. 711. l.

⁶⁴⁾ Joan. de Thurocz. Chronia hungarorum. Caput. XIII. „Titulus autem suus

vában vagy Havasalföldében, avagy Erdélyben neveltetett volt-e fel az ő gyermekségében? Erre így felel: „Azt itélem, hogy Havasalföldében, a wisigottusok között, neveltetett volt fel, szintén a Dunavize mellett; oka ez: mert Bonfinius Lib. III. fol. 50. Atylla egykor a magyarok előtt beszél-vén s peróralván, így szól: Én a scytháknak táborában születtem vala, fel is azon táborban neveltetem vala, s magam jó kedvemből pedig, a Duna vizét gyakorta általusztam vala. Ez a Duna vize pedig, Havasalfölde széli-ben vagyon, sőt Havasalföldén megyen által.“ Még elébb pedig, ugyancsak Lisznyai, Etelének ugynevezett titulussát, Turócival egyezőleg így közli: „Atylla, Isten akaratjából Bendeguznak fia, a nagy Nymródnak unokája, *ki gyermek koromban Engeddi (Enyed) nevű városban neveltetem. stb.*⁶⁵⁾ Az Etele neveltetésének helyére vonatkozó mindezen hagyományok, illető-leg vélemények azonban, melyek egymást láttatnak fölemészteni, vagy legalább meggyengíteni, mindaddig, míg a történelmi bírálattól meg nem nyerik a maguk valódi tartalmát és kellő igazoltságát, Zelemérnek, mellet-tük való megállhatását ki nem zárják, annyivalisinkább, mert nincs benne semmi lehetetlenség, sőt a hunok költözködő életmódjánál fogva nagyon természetes, hogy Etele, vagy akármely más hun egyéniség, nem ott neveltetett a hol született, s gyermekségének első éveiben itt vagy amott, későbbi éveiben pedig másutt neveltetett.

De mindezeknél nagyobb fontosságu kétség és kérdés hagyomá-nyukra nézve az, hogy vajjon nem Sinaitól s az ő korában, vagy ő általa napfényre hozott Etellakától vette-e a maga eredetét; tehát, hogy vajjon bir-e e tekintetben önállósággal?

Én e kérdést lelkiösméretesen nyomoztam, de mindazoknál, kiknél a Zelemérre vonatkozó hagyomány régi tudomását találtam, a Sinaival és Etellakával való egybeköttetésnek legkisebb nyomát sem vettem észre.⁶⁶⁾

---

hanc formam continebat: Attyla, filius Bendekucz, nepos magni Nemroth, nutritus in Engadi, dei gratia rex hunorum, medorum, gothorum, danorum, metus orbis et flagellum dei.“ A „danorum“ bizonyosan „dacorum“ helyett áll, s valóban érdekes és nagy figyelemre méltó azon különös tény, mit e tárgy körüli nyomozásaim folytán vettem észre, hogy Dania és Danus, Dacia és Dacus helyett több régi emlékekben áll. Még akkor, midőn több évekkel ez előtt a wittenbergi tanulók anyakönyvével, s az abban lévő magyar nevekkal foglalkoztam, világosan irnoki hiba eredményének tartottam e körülményt; most azonban, midőn egészen más tartalmu s külön-böző kora emlékekben is feltaláltam ezt: megvallom, hogy nem tudom mire vélni.

⁶⁵⁾ Magyarok Cronicaja, melyet csinált és kibocsátott Lisznyai K. Pál deb-receni schola mester. Debrecen. 1692. 14, 71, 72. II.

⁶⁶⁾ Ezen hagyomány ösméretének forrására nézve nem mehettem felyebb annál, mit a Rofi Borbély derék magyar család egyik tisztelt tagja volt szives velem közleni, miszerént t. i. ő, magyar történetekben igen jártas, s már több évekkel ez előtt elhunyt édes atyjától, ama hagyományt több ízben hallotta, de az alap és végfor-rás minden legkisebb megnevezése nélkül.

Hagyományunknak is, mint minden társának eredete, sötét homályban vész el. — De úgy tetszik, hogy maga a tartalom világosan mutatja hagyományunk önállóságát; mert ha Etellakából és Sinai nyomán képződött volna: akkor nem azt mondaná, hogy *Attila educatus est*; hanem ezt, *habitavit, sedem habuit*, vagy *commoratus est in Zelemér*; sőt nem Zelemért, hanem Etellakát nevezte volna meg, vagy egyedül, vagy legalább Zelemérrel együtt; annyivalisinkább, mert bajos feltenni Sinairól, vagy más az ő korabeli művelt egyénről, ki Etellakát ösmerte, hogy ne ösmerte volna egyszersmind a Turócinál és Lisznyainál, Etele neveltetésének helyére vonatkozólag előforduló hagyományt, s ennek ellenére merészelte volna önkényesen alkotni ezt: *Etele, educatus est in Zelemér*.

Mindezen nézetek alapján azt hiszem, hogy a történelmi alapos sejtelem, sőt valószínűség elve ellen is legkevesebbet sem vétünk, ha azt állítjuk, hogy a Zelemérre vonatkozó hagyomány, nem önkényesen és Etellaka alapján, hanem attól függetlenül, s általunk még eddig ki nem mutatható régi forrásokból képződött, szintugy mint Engaddi és Dombegyháza. Reménylem, hogy e pontnál, senki sem teendi azon ellenvetést, hogy ha a Zelemérre vonatkozó hagyomány régi volna, elő kellene fordulnia valahol az irodalomban, mert hiszen mily sok ős nemzeti hagyomány végképen kienyészhetett, a nélkül, hogy valaha az irodalomba által ment volna; mily sokat mentett meg a végenyészettől, csak a derék *Ipolyi Arnold* soha eléggé nem méltányolható jeles *Magyar Mithológiája* is. Magára a Zelemérre vonatkozó hagyományra nézve is bizvást állithatom, hogy az már évek óta haldoklásban volt, s ha most föl nem élesztettük volna, azon egy-két, már tisztos vénségben lévő egyénnel együtt, kik ezt régóta egyedül őrzik, néhány év múlva, valószínűen az örök feledékenység sírjába szállott volna.

Őszvefogva már, elég hosszúra terjedt saját véleményünk velejét: az röviden ide fog kimenni: miután a Priscus utleírásából kivethető és igazolható utvonat, Ujváros mellé vezet, s miután e tájék teljesen megfelel Priscus jellemzésének, s miután régi oklevelek szerint e ponton állott hajdan „*Etel laka*,” s miután végre, egy régi önálló hagyomány Etele neveltetésének helyét ezen tájékra teszi: ha kétségtelen bizonyossággal nem is, de nagy valószínűséggel bizonynyal állithatjuk, hogy, Attila hun birodalmi székhelye valóban e tájon volt, s így ezen véleményünknek méltán helyet kérhetünk, a magyar őstörténelmi hypothesisok különben is elég terjedelmes csarnokában.⁶⁷⁾

⁶⁷⁾ Midőn Etellaka ügyében, a nép tudomásának mezején tettem nyomozást: akadtam homályos nyomába annak, hogy a Zelemértől a debreceni határon keresztül s az újvárosi határhoz közel, Szoboszlófelé hosszan átvonuló egyik völgy, *Etel völgyének* nevezetnék. Midőn azonban, a másod, harmad kézből közlésekkel meg nem elégedve, ennek is bizonyos és közvetlen forrásához akartam jutni: elenyészett

Okleveles földalék.

I.

Sigismundus, Dei gratia romanorum Rex, semper augustus, ac Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. Rex, Fidelibus suis, Conventui ecclesiae de Lelez, salutem et gratiam. Dicitur nobis, in personis Ladislai, filii Petri de Zelemér, et Dominac Esold, consortis, ac puellae Annae appellatae filiae ejusdem, quod cum ipse Ladislaus, aliam suam filiam, videlicet Elisabeth, Ladislao, Vice Camerario salium nostrorum de *Debrechen* nuptui tradidisset, pro eo, praesertim causa dilectionis, idem, scilicet Ladislaus, et Anthonius filii ejusdem, qui tunc sanae mentis non fuissent, portiones suas possessionarias, in possessionibus *Zelemér* praedicta, ac *Siledihaz*, *Chokathelek*, *Maladon*, *Fyzes* et *Ethelaka* vocatis, ipsi Ladis-

az egész, mint a délibáb, s még eddig nem vagyok képes igazolni azt, hogy nevezett völgy, valaha csakugyan Etel völgyének neveztetett a nép által. Ezen helynév is egy lehet azon számtalanok közül, melyek végképen és nyom nélkül elenyésztek. — Azt azonban már, egészen hiteles tudósításból állíthatom, hogy Zelemér körül, maig is találnak görög aranyakat, még pedig éppen II. Theodosius és Etele köréből valókat is, a mi felfogásom szerint, nem csekély fontosságú körülmény. Végre fel kell még említenem, hogy az újvárosi határban, éppen azon tájék szomszédságában, hova én Etel lakát helyeztem, esik egy Kőudvar nevű határ rész. Miért neveztetett ez Kőudvarnak: én el nem képzelhetem. Annyi bizonyos, hogy a helynév régi, mert már egy pár száz évvel ez előtt, mint pusztá előfordul, s hogy helyén valaha helység lett volna, semminemű nyomok nem igazolják. Megvallom, hogy e helynévnél, valamint a malátoni földalatti építményeknél is, gyakorta eszembe jutott Onegesius kőfordője. Ki tudja, vajjon nem ennek valaha kihányt kődarabjaitól vehette-e nevét a Kőudvar, mely udvarnak, valószínűen a Kadarcz folyamocská által körített s határozott völtától neveztetett. — Mindezeket nem kívánom, hogy véleményem melletti érvekkül tekintse a tisztelt olvasó, s magam is éppen ezért, nem a szövegben, hanem jegyzetben említem fel ezeket, mint oly nyomokat, melyek, legalább első tekintetre csakugyan vonatkozni látszanak tárgyunkra, s nem lehetetlen, hogy bővebb és huzamosabb nyomozás, döntő felfedezést tehet belőlök. — A Zelemér területén pár évvel ez előtt talált igen szép és számos, celta korbóli fegyvereket, hogy lehet-e a hunokkal s az ő korukkal egybekötetésbe hozni: szinte külön vizsgálatot és eldöntést igényelne; a nagy valószínűség azonban, ezen fegyvereket a hunok koránál jóval régiebbnek mutatja; annyi azonban ebből s a több felhozott adatokból is bizonyos, hogy Debrecen vidékének, hazánk történelmi korszakának kezdetén, sőt már előtte annak, nem csekély fontossága lehetett.

lao Vicecamerario, pro quadam pecunia impignorasse, fassi fuissent, non tamen pro eo, ut eisdem Ladislao de Zelemer et Anthonio, dictus Ladislaus Vice Camerarius, pecuniam suam ad praemissas portiones dedisset, et assignasset, sed quod praedictus Ladislaus, ipso Ladislao de Zelemer, et Anthonio ac consorti Annae filiae ejusdem, taliter se coram nobis obligaret, donec ipse Ladislaus de Zelemer, una cum uxore, Anthonio filio, et Anna filia praedictis, et eorum successoribus viventibus nunquam, interim praefatus Ladislaus, Vicecamerarius, vigore praemissarum literarum pignoratitiarum, in dominium earundem, sub poena potentiae duellaris, introire vellet. Insuper ipse Ladislaus taliter se obligasset, ut quascunque possessiones, servitiis suis mediantibus, vel titulo emptionis, et impignorationis obtinere posset, cum eisdem in praemissis, divisiones facere vellet, cumque ipse Ladislaus de Zelemer, unacum praedictis, praemissas fassiones fecisset, et literas fassionales dictus Ladislaus Vicecamerarius ad se habere voluisset, ibidem imaginem Sancti Regis Ladislai respiciens et demonstrans, jurasset dicendo: ut ipse omnes literas praemissas, tam suas et quascunque alias, in domum et cistam socii sui remitteret et in eadem reponeret, et eundem Ladislaum et alios praedictos, per fidem suam datam non deciperet, si demum idem Ladislaus Vicecamerarius, diebus quibusdam proxime elapsis, receptis literis praemissis manibus suis, iniquitatis malitia ductus, easdem in partes diversas dilacerando, et in terram projiciendo pedibus conculcasset, et sic praenotatus Ladislaus Vicecamerarius, praenotatum Ladislaum de Zelemer, et alios praedictos, de praemissis portionibus et juribus possessionariis excludere niteretur, potentia mediante, in praejudicium ipsorum valde magnum. Super quo fidelitati vestrae firmiter praecipiendo mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem, pro testimonio fide dignum, quo praesente Benedictus, vel Albertus de Solmad, vel Johannes Fabiani de Parlagh, ceu Stephanus Ördögh de Arthaza, vel Abraham de Bolch, ceu Mathias de Gegen, aliis absentibus homo noster, ab omnibus quibus incumbit, meram de praemissis experietur veritatem, quam tandem nobis fideliter rescribatis. Datum Budae, feria secunda proxima post festum Beati Emerici Ducis, anno Domini Millesimo, quadringentesimo, vigesimo tertio. L. S.

III.

Amicis suis reverendis, Conventui ecclesiae de Lelez: Comes *Stephanus de Bathor*, Judex Curiae serenissimi Principis Domini Mathiae Dei gratia Regis Hungariae Bohemiae Dalmatiae Croatiae etc. Ducisque Austriae, amicitiam paratam cum honore! Dicitur nobis in persona egregii Michaelis de Zelemer, quomodo nonnullae literae et literaria instrumenta, factum portionis suae possessionariae, in possessione Zelemer praedicta in Comitatu de Zabolch esistenti habitae, quibus mediantibus idem exponeus, dictam por-

tionem suam possessionariam, non foemineo sed masculino jure pertinere debere posset comprobare, nec non factum praediorum *Fyzews*, *Maladon* et *Ethelaka* vocatorum, omnino in eodem comitatu de Zabolch existentium, tangentium et concernentium, erga manus Nicolai de Chery, nec non nobilis dominae Elyzabeth, alias relictæ condam Sakames de Mwlyad, nunc vero consortis ejusdem Nicolai, ac Demetrii et Bartholomaei filiorum ejusdem dominae Elyzabet, ex dicto condam Salamke procreatorum haberentur, quas et quæ ipsi ad saepissimas petitiones ejusdem exponentis eidem usque modo reddere non curassent, et conservarent easdem et eadem erga se etiam de praesenti. Caeterum, circa festum ascensionis Domini proxime praeteritum, Anthonius de Parlagh et dictus Nicolaus de Chery, necnon nobiles dominae Martha praefati Anthonii, ac praescripti Elyzabet ejusdem Nicolai consortes, Demetrius et Bartholomaeus, missis et destinatis certis ipsorum jobbagionibus in praefata Zelemer commorantibus, ad territorium praedii dicti exponentis *Zylthelek* vocati, in dicto comitatu de Zabolch existentis, habiti, ibique magnam quantitatem ejusdem praedii a parte occidentali terrarum *Chegehalom* et *Kaydan halma* appellatarum a parte possessionis *Wywaros* vocati; item prope terras *Chegekutha* nominatas a parte oppidi *Bezermen* perarari ac seminari, et ubi fœnilia praedio in eodem reperissent omnino defalcari, ac quo maluissent fecissent, et per hoc easdem terras, pro se indebite occupassent, occupatasque tenerent etiam de praesenti, potentia mediante, in praejudicium et dampnum dicti exponentis valde magnum. Super quam vestram amicitiam praesentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem, pro testimonio fide dignum, quo praesente certi ex electis juratis nobilibus dicti comitatus de Zabolch, quos nos, juxta vim et formam generalis novi decreti illuc serie praesentium accedere petimus, ab omnibus nobilibus et ignobilibus, boni status honoris et honestae conditionis hominibus vicinis scilicet et commetaneis praetacti praedii, ubi praemissa facta fuisse dicuntur, a quibus decens et opportunum fuerit, sub onere sedecim marcarum gravis ponderis, ab illis qui super praemissis requisiti passionem facere renuerint, auctoritate regia, immediate et irremissibiliter exigentes, ad fidem eorum coram Deo debitam, fidelitatemque dicto domino nostro Regi et ejus sacrae coronae observantes, tacto dominicae crucis signo praestantes, seorsim et singillatim investigantes sciant, inquirant et experiantur, meram, plenam, atque omnimodam de praemissis, certitudinis veritatem. Qua rescita, unus ex electis et juratis nobilibus dicti comitatus de Zabolch, tamquam homo regius, ipso vestro testimonio praesente, ad praefatos Nicolaum de Chery, Dominam Elizabeth consortem ejusdem, ac Demetrium et Bartholomaeum filios dictae dominae accedens, admoneat eosdem, dicatque et committat eisdem verbo regio, ut ipsi praescriptas literas et literalia instrumenta ipsius exponentis reddere et restituere teneantur. Qui si fecerint, bene quidem, alioquin idem homo regius, me-

moratos Anthonium de Parlagh, Nicolaum de Chery, et alios praedictos contra annotatum exponentem, ad octavas festi beati Michaelis Archangeli nunc venturi, regiam evocet in praesentiam, rationem de praemissis reddituros. Litis pendentia si qua foret inter ipsos, non obstante. Insinuans ibidem eisdem, ut sive ipsi octavis in praedictis, coram dicto domino nostro Rege compareant, sive non, nos ad partis comparantis instantiam, id faciemus in praemissis quod dictaverit ordo juris. Et post haec hujusmodi inquisitionis, ac rescitae veritatis praemissorum attestantium nobilium et ignobilium, quomodo scilicet et quo ordine, et sub quibusdam formis verborum, per quemlibet eorum, singillatim fuerit attestatum, sed et evocationis et insinuationis seriem cum propriis et possessionum attestantes, ac nominibus evocatorum, ignobiliumque conditionibus et mansionibus, ut fuerit expediens, octavas ad praedictas, praefato domino nostro Regi, fideliter rescribatis. — Datum Budae, feria secunda proxima, post festum sacratissimi corporis Christi. Anno ejusdem millesimo, quadrantesimo, octogesimo nono. L. S.

A konvent a maga megbizásában még azon évben eljárt és válaszolt. Válasza reánk vonatkozólag semmi érdekest nem tartalmazván, azt ide le nem másolom; hanem érdekesnek tartom kijegyezni azon család neveket, melyek a kihallgatott és névszerént elszámlált tanuk sorozatában előfordulnak: Pallo, Agh, Santha, Parvus, Feyes, Wedy, Paly, Halaros, Kalmár, Czymer, Beor, Thepen, Dersy István jobbágysai Zeleméren. — Magnus, Zabo, Esthok, Pap, Gelsey, Zakj, Zalyo, Sebesthyen, Behan, Sam, Nemeth, Kozma, Dersy, — Parlaghi László jobbágysai Böszörményben.

III.

Amicis suis reverendis, Conventui ecclesiae de Lelez, Comes *Stephanus de Bathor* Judex Curiae serenissimi principis et Domini Wladislai Dei gratia Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. Regis, nec non Wayvoda Transsylvanus et Siculorum Comes, amicitiam paratam cum honore. Dicitur nobis in persona nobilis Pauli de Magh, filii nobilis dominae Margarethae, filiae condam Benedicti de Ders, quomodo possessio *Zelemér*, ac praedia *Zyleghaz*, *Fyzes*, *Maladon*, et *Ethelaka* vocata, ad eandem possessionem Zelemer pertinentia, omnino in comitatu de Zabolch existentia, et similiter possessio Nadudvar appellata, in eodem comitatu habita, empticia forent, jusque foemineum ita et masculinum concernere dignoscerentur, ex eoque eidem exponenti, de iisdem possessionibus ac praediis, post praefatam Dominam Margaretham matrem ipius exponentis, filiam videlicet praefati condam Benedicti de Ders, portio congruens provenire deberet, quos a nobilibus Benedicto, Stephano, Johanne, Ambrosio et Paulo, filiis condam Petri, ac Michaelis filio condam Blasy, filiis antefati condam Benedicti de Ders, fratribus scilicet congenerationalibus, directam scilicet

et aequalem tertiam partem totalium portionum suarum possessionalium, in praenominatis possessionibus et praediis habitam, item quartam puellarem, nec non dotem, et res parafernales praefatarum dominarum, Annae aviae, ac Margarethae matris praefati exponentis, eidem exponenti, post praefatas dominas Annam aviam et Margaretham matrem suam, de universis portionibus et juribus possessionariis, praefati condam Benedicti de Ders, Patris ipsius dominae Margarethae in possessionibus Gezthered, Petry, Beztherecz, et Wyfalu vocatis omnino in dicto comitatu de Zabolch existentibus, habitis, juxta regni consuetudinem provenire debentes, similiter a praefatis Benedicto, Stephano, Johanne Ambrosio et Paulo, nec non Michaële filio dicti condam Blasii, successoribus scilicet antefati condam Benedicti de Ders, rehabere vellet lege regni requirente. Super quo amicitiam vestram praesentibus petimus, diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem, pro testimonio fide dignum, quo praesente Gallus de Bessenewd, aut Lorandus de eadem, vel Dominicus de Perked, seu Michaël de Kerech, sive Michaël de Iklod, neu Thamas nam Johannes, sin Stephanus de Apagh, aliis absentibus homo regius, ad praefatos Benedictum Stephanum et alios praescriptos accedens, admoneat eosdem, dicatque et committat eisdem verbo regio, ut ipsi, de praetactis universis portionibus, et juribus possessionariis praedictae possessionis *Zelemar*, ac praediorum *Zyleghaz*, *Fyzes*, *Maladon* et *Ethelaka*, nec non possessionis *Nadudvar*, directam scilicet et aequalem tertiam partem totalium portionum suarum, nunc apud manus ipsorum habitatum, portionem scilicet ipsius dominae Margarethae matris, ac dotem et res parafernales annotatae dominae Annae aviae, et quartam puellarem ipsius dominae Margarethae, filiae ipsius dominae Annae, matris utputa ipsius exponentis, de praescriptis possessionalibus Gezthered, Pettry, Beztherecz et Wyfalu vocatis, ut praemittitur, modo praemisso sibi provenire debentes extradere, omnimodamque satisfactionem impendere debeant et teneantur. Qui si fecerint, bene quidem, alioquin evocet eosdem, contra annotatum exponentem, ad octavas festi Beati Georgii Martyris nunc venturi, regiam in praesentiam rationem de praemissis reddituros. Et post haec, hujusmodi amonitionis et evocationis seriem, cum amonitorum et evocatorum nominibus, terminoque assignato ut fuerit expediens, octavas ad praedictas dicto domino nostro Regi fideliter rescribatis. Datum Budae, feria quarta post festum conceptionis gloriosae virginis Mariae, anno Domini millesimo, quadringentesimo, nonagesimo, secundo. L. S.

Nos itaque praeinsertae petitioni praefati Domini Comititis Stephani de Bathor Judicis Curiae vestrae serenitatis annuentes ut tenemur, una cum praefato Gallo de Bessenyeud, homine vestrae serenitatis, unum ex nobis, videlicet fratrem Laurentium presbyterum, ad praemissa fideliter exequenda, nostro pro testimonio, duximus destinandum. Qui tandem exinde ad nos re-

versi, nobis concorditer retulerunt eo modo: quod idem homo Serenitatis, ipso nostro testimonio praesente, die dominico proximo ante festum Cathedralae beati Petri apostoli proxime praeterito, praefatos Benedictum, Stephanum, Johannem, Ambrosium et Paulum, filios condam Petri, nec non Michaëlem, filium condam Blasy, successores videlicet antefati condam Benedicti de Ders, quemlibet eorum in portione sua possessionaria, in dicta possessione Pettry habita, amonuisset, dixissetque, et commisisset eisdem verbo vestrae Serenitatis, ut ipsi, de praetactis universis portionibus et juribus possessionariis praedictae possessionis *Zelemér*, ac praediorum *Zyghaz*, *Fyzes*, *Maladon* et *Ethelaka*, nec non possessionis *Nadodwar*, directam scilicet et aequalem tertiam partem, totalium portionum suarum, nunc apud manus ipsorum habitam, portionem scilicet ipsius dominae Margarethae matris, ac dotem et res parafernales, annotatae dominae Annae aviae, et quartam puellarem ipsius dominae Margarethae, filiae ipsius dominae Annae matris ut puta ipsius exponentis, de praescriptis possessionibus *Gezthered*, *Pettry*, *Beztherecz* et *Wyfalu* vocatis, ut praemittitur, modo praemisso, sibi provenire debentes, extradare, omnimodamque satisfactionem impendere debeant, et teneantur, quos quidem, Benedictum, Stephanum *Dersy*, et alios praescriptos amonitos, hujusmodi amonitioni acquiescere recusassent, ibidem relatum exstitisset, prout infra dies datarum praesentium acquiescere recusarunt. Propter quod idem homo vestrae Serenitatis, ipso nostro testimonio praesente, ibidem et eodem die eosdem, Benedictum, Stephanum, Joannem, Ambrosium, Paulum et Michaëlem de Ders, quemlibet eorum in portione sua possessionaria in dicta possessione Pettry habita, contra annotatum exponentem, ad dictas octavas festi beati Georgii Martyris nunc venturi, vestrae Serenitatis evocasset in praesentiam, rationem de praemissis reddituros. Datum sedecimo die diei amonitionis praenotatae, anno Domini millesimo, quadringentesimo nonagesimo tertio.

IV.

Amicis suis reverendis conventui ecclesiae de Lelez, Comes *Petrus Gereb* de Wyngarth, Judex Curiae Serenissimi Principis domini *Wladislai*, Dei gratia Regis Hungariae Bohemiae etc. amicitiam paratam cum honore. Dicitur nobis, in persona nobilis Michaëlis de *Zelemér*, quomodo in anno, cujus jam quarta vel ultra instaret revolutio, Illustris Dominus *Joannes Corvinus* Dux etc. nescitur quibus intentionibus per providos Albertum *Zyghartho*, Valentinum *Fodor*, Mattheum *Dyozegy*, Georgium *Zabo*, Ladislaum *Pelyses*, Mylyko *Pether*, Joannem *Orthy*, Georgium *Nagh*, Benedictum *Sypos*, Paulum *Rach*, Valentinum *Wadwereu*, Lucam *Mylyko*, Paulum *Horvath*, Johannem, Stephanum et Ambrosium *Karaynik*, Thomam *Kewz*, Georgium et Mattheum *Reth*, Martinum *Doczy*, Bogdanum *Fekethe*,

Petrum Vythy, Clementem Kolos, Valentinum Thorna, Georgium Karagh, Fabianum Kavach, Stephanum Papa, Georgium Doczy, Michaëlem Nagh, Ambrosium Kazylo, Bernaldum Thorba, Dominicum Bathyn, Michaellem Goyza, Thomam Farkas, Johannem Mylyzo, Matheum Bolys, Johannem Lypwe, Paulum Olah, Michaëlem Dobras, Cosman Racz, Petrum Sokzerethe, Moysum, Thomam Zamy, Stephanum similiter Zamy, Georgium Pellificem, Stephanum Dragus, Johannem Olah, Ambrosium Bodys, Ladislaum Parvum, Demetrium Thedyg, Petrum Borsy, et Benedictum Swga, populos et jobbagiones ejusdem in possessione sua *Wywaros*, alio nomine *Balmas* vocata, in comitatu de Zabolch existenti, commorantes, quasdam terras arabiles et foenilia quasi ad duo millia jugera terrarum arabilium se extendentes, inter monticulos *Hathnewehalma* et *Kaydanhalma* vocatos, in territorio dictae possessionis *Zelem*, in dicto comitatu de Zabolch existentis adjacentes, a manibus ejusdem Michaëlis exponentis, et aliorum fratrum suorum ad dictam possessionem *Wywaros* minus juste et indebite occupari fecisset; ..... et idem dominus Joannes Dux, per praedictos suos jobbagiones in dicta possessione *Wywaros* commorantes, quaedam tria praedia ipsius exponentis, *Ethelaka*, *Fyzes* et *Maladon* vocata, in eodem comitatu de Zabolch existentia et habita, occupari, et ad dictam possessionem *Wywaros* annecti fecisset, prout nunc Egregius Marcus Horwath de Kamychacz, et domina Benigna, consors ejusdem, in quorum scilicet manus, praelata possessio *Wywaros* jam devenisset, per praedictos populos et jobbagiones suos, in eadem *Wywaros* commorantes, praelatas terras arabiles, ac praedia occupative tenere et uti facerent etiam in praesentiarum. Ceterum quamvis alias condam Ladislaus de praefata Zelem, pater praefati exponentis, directam et aequalem medietatem, totalis portionis suae possessionariae in Possessione Gelse, in dicto Comitatu de Zabolch existentem et habitam, vigore quarundem literarum, obligatarum, nobili Thomae de Zennyes impignoraverit, tamen in anno proxime praeterito, videlicet circa festum beati Galli episcopi et confessoris nunc proxime praeteritum, praefatus Thomas Zennyesy, et Georgius de eadem Zennyes, nescitur quibus respectibus, de sylva grandinosa ipsorum, in territorio dictae possessionis Gelse adjacenti, plusquam viginti quinque porcos, quo ad partem ipsius exponentis, ad eandem medietatem dictae portionis successoriae, in dicta possessione Gelse cedentes pro se ipsis minus juste et indebite occupassent, occupatamque tenerent, et conservarent etiam modo, potentia mediante, in praedictum et dampnum dicti exponentis valde magnum. Super quo amicitiam vestram praesentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fide dignum, quo praesente Benedictus de Arthanhaza, aut Petrus de Perked, vel Paulus de dicta Arthanhaza, sin Mattheus de Rad, aliis absentibus homo regius, scita prius praemissorum mera veritate, evocet praefatum Markum Horwath, et alios praescriptos ad

vigesimum diem festi beati Jacobi apostoli nunc venturi, terminum scilicet celebrationis brevium judiciorum, contra annotatum exponentem, regiam in praesentiam, rationem superinde redditurum efficacem; litis pendentia si qua foret inter ipsos, non obstante, jam fatisque Marco Horvath et Dominae Benignae, praescriptos ipsorum jobbagiones eisdem statuere committens, insinuans ibidem eisdem, ut sive ipsi termino in praedicto coram dicto domino nostro Rege, compareant, praescriptique Marcus Horvath et domina Benigna, dictos ipsorum jobbagiones statuunt sive non, nos ad partis comparentis instantiam id faciemus in praemissis, quod dictaverit ordo juris. Et post haec, hujus modi inquisitionis, evocationis et insinuationis seriem, cum evocatorum et statui commissorum nominibus, terminum ad praedictum, dicto domino nostro Regi suo modo rescribatis. Datum Budae, feria quarta proxima ante festum Kathedrae beati Petri apostoli, anno Domini millesimo quadringentesimo, nonagesimo, nono. L. S.

Nos itaque praeinsertae petitioni praefati domini Comitis Petri Gebel, judicis curiae vestrae Serenitatis annuentes, ut tenemur, unacum praefato domino Benedicto de Arthanhaza, homine vestrae Serenitatis, unum ex nobis, videlicet religiosum fratrem, Mathiam, presbyterum ecclesiae nostrae conventualem, ad praemissa fideliter exequenda nostro pro testimonio duximus destinandum. Qui tandem exinde ad nos reversi, nobis uniformiter retulerunt eo modo: quod ipsi in festo beatorum Tiburcii et Valleriani Martyrum proxime praeterito, in dicto comitatu de Zabolch pariter procedendo, idem homo vestrae Serenitatis, ipso nostro testimonio praesente, ab omnibus, quibus decens et opportunum fuisset, diligenter inquirens, talem de praemissis scivisset et comperisset certitudinis veritatem: quod praemissa facta potentiaria, contra praefatos Marcum Horvath ac Dominam Benignam consortem ejusdem, perlata sic et suo modo, prout videlicet, et quemadmodum tenor literarum, praefati Domini comitis contineret praescriptarum facta et perpetrata exstiterent, habitaque hujusmodi inquisitione, idem homo vestrae Serenitatis, ipso nostro testimonio praesente; ibidem et eodem die praefatos Marcum Horvath et dominam Benignam consortem ejusdem, in portione eorum possessionaria, in possessione *Hathhaz* vocata habita, contra annotatum exponentem, ad praescriptum vigesimum diem, festi beati Jacobi apostoli nunc venturi, terminum scilicet celebrationis brevium judiciorum vestrae Serenitatis evocasset in praesentiam, rationem superinde reddituros efficacem, litis pendentia si qua foret inter ipsos non obstante, praefatosque ipsorum jobbagiones, eisdem statuere committens, insinuas-setque ibidem eisdem, ut sive ipsi termino in praedicto coram vestra Serenitate compareant dictosque ipsorum jobbagiones statuunt sive non, idem dominus Comes, ad partis comparentis instantiam, id faciet in praemissis, quod dictaverit ordo juris. Datum sexto die diei inquisitionis, evocationis et insinuationis praenotatarum, anno Domini supradicto.

V.

Anno 1435. Inquisitoriae pro egregio Ladislao dicto Csire ac Joanne filio ejusdem de Almos, contra Petrum de Zuna, quemdam jobbagionem ipsius Ladislai Csire in possessione *Ethel* residentem, de foro zantoviensi domum versus venientem, in libera via, more praedonio, manu armata aggredientem, et ad certam domum impellentem.

VI.

Anno 1494. Inquisitoriae et evocatoriae, pro Thoma Csire de Almosd, contra Georgium Csire, de dicta Almosd, ac Joannem et Emericum, filios Christophori similiter Csire de eadem Almosd, diversas violentias eidem Thomae, in possessionibus Almosd, in Bihariensi et Per in Zolnok mediocri comitatibus existentibus inferentes, et per jobbagiones suos in possessione *Ethel* commorantes inferri currantes.

VII.

Anno 1498. Inquisitoriae pro Thoma Csire de Almosd, contra Joannem de Suran, Georgium et Davidem Zolyomy de Albes, quod diversas violentias, injurias et offensa, in possessionibus Per, *Ethel* in Zolnok mediocri, ac Vertes, Almosd, Talokd, et Diozeg, in Bihariensi comitatibus eidem Thomae Csire illatas.

VIII.

Anno 1544. Introductoriae pro magnificis Caspare et Andrea Draghffy de Beltek, super totalibus possessionibus Pocsay et Fejerto, nec non portionibus possessionariis, in possessionibus Eöszy, Hoszupaly, Monostorpaly, Almosd, Nagymihalyfalva in de Bihar, item Per, *Ethel*, Zenthdemeter, Uztato, Hadad, Horvath, Zéplak, Chany, Vycza, et utraque Zopor vocatis, in de Zolnok mediocri comitatibus existentibus et habitis.

IX.

Anno 1571. Introductoriae et statutoriae, pro egregio Christoforo Hagymási de Beregzo, super totalibus possessionibus Paczal et Bajan, ac portionibus in possessionibus Uztato *Ethel* et Csian, in de Zolnok mediocri comitatu existentibus.

X.

Anno 1572. Introductoriae et statutoriae pro Magnifico Christophoro Hagymasy de Beregzo, super totalibus portionibus possessionariis in pos-

sessionibus Nagy Paczal, in de Zolnok mediocri, Kis Paczal in Bihariensi, Kraszna, Bajon, Uztato, *Ethel* et Chian vocatis in praefato Zolnok mediocri comitatibus existentibus.

XI.

Anno 1572. Introductoriae et statutoriae pro egregio Christophoro Hagymassy de Beregzo, super totalibus portionibus possessionariis, in possessionibus Nagy Paczal, Kaszna, Bajon, Uztato *Ethel* et Chian, in de Zolnok mediocri, ac Kis Paczal vocatis in Bihariensi, comitatibus existentibus et habitis.

XII.

Anno 1615. Inquisitoriae pro egregio Joanne Bakos de Osgyan, tutore nempe generosarum puellarum Susannae et Mariae filiarum generosi Michaelis Lorantffy in facto certorum bonorum in possessionibus Per, *Ethel*, Czian, Zent Demeter, Also Zapor, in Zolnok mediocri, Pochaj, Monostoros Palyi, Hoszu Pali, Fejérto in Bihariensi, Zoboszlyo, Mach, Teglas, Ebes, Köteles, Mike Perch, Heges, Hort et Bank in de Zabolch comitatibus existentibus habitorum, per magnificum quandam Franciscum Dobo de Ruzka possessorum, eo vero decedente in Sophiam Prinyi, post hujus decessum vero in Jacobum Zekel condescensorem.

XIII.

Anno 1617. Transactio inter nobiles dominam Catharinam Abranffy, consortem nobilis Ladislai Kun de Rozaly, et inter dominam Annam Parlagy relictam viduam nobilis condam Nicolai Dengheleghy, super quibusdam portionibus possessionariis in possessionibus Mino, Kelencze, Zeöchie, Felső, Also et Közep Chiahol, *Etely*, Cheögh et Keöd, in Zolnok mediocri, nec non Nyrchiahol, Gebe, Hodaz, Paráznya, Ilyk, Máthé Zalka, Tunyogd, Zaráz Beregh, Nagy Kochord, Endred, Vethes, Gyülvész, Chjazlo, et Mezőtherem, et Czikofalva in Zalmariensi, item Gemse, Beztherecz, Parlagh, Achjad, Abranfalva, Ladan et Piriche, in de Zabolch, item Batar et Kökenyesd, in de Ugochia, item Vasad et Samson in Bihariensi, item Zelemer, Bozitha, Arthanháza, Angyalháza, Chege, Keres Ladan, Geztred et Thysza Beö vocatis in Hevesiensi comitatibus existentibus habitis.

Tartalom:

	<i>Lap.</i>
Előszó	III.
Priszkosz követségi utja Eteléhez	5.
Cantoclar, Bel, Timon, Benkő, Georgii	10.
Etele birodalmi székhelye Moldvában nem lehetett	12.
Otrokocsi Fóris Ferenc, Szabó Károly	16.
A Jász Berénybe vezető vélemény bírálata	18.
Deserici és Magyarósi	25.
A Gyulába vezető vélemény meg nem állhat	27.
Pray, Sinai, Budai Ezs. stb.	28.
Észrevételek Prayék véleményére	31.
Egy új vélemény:	33.
Priscusék utja, a három megnevezett folyamig	34.
A három megnevezett folyam:	37.
A Priscus Tifezas-a, a Jornandes Tibisia-ja s a Tibiscus, épen nem a Tiszát, hanem a Temest jelenti	58.
A Priscus Tiza-ja, s Jornandes Tisia-ja a Tiszát jelenti	48.
A Drékon, vagy Drenkon és Dricca, nem lehet más mint a Maros	48.
Priscusék utja, a három megnevezett folyamon által és túl	49.
Ethel laka régi oklevelekben	52.
Ethel laka fekvése az oklevelek szerint	55.
Kétségek, és azok elhárítása	56.
Egy régi hagyomány	59.
<hr style="width: 20%; margin: 10px auto;"/>	
Okleveles téldalék	62.

Nagyobb Sajtóhibák:

<i>Lap.</i>	<i>Sor.</i>	<i>Hiba.</i>	<i>Olvasd.</i>
5.	11. alul	szövetség	követség
6.	5, 20. alul	szövetség	követség
8.	5. alul	omnibus	amnibus
12.	20. alul	bizonyos	bizonyosan
25.	7. alul	megnevezni	megnevezi
25.	20. alul	félé	felé
24.	6. felül	fog	fogva
28.	8. felül	felemlítve	csak felemlítette
29.	12. alul	8-ad	4-cd
55.	1. felül	csak	Sinai, az okleveleknek csak
46.	15. alul	eredeti	eredíti